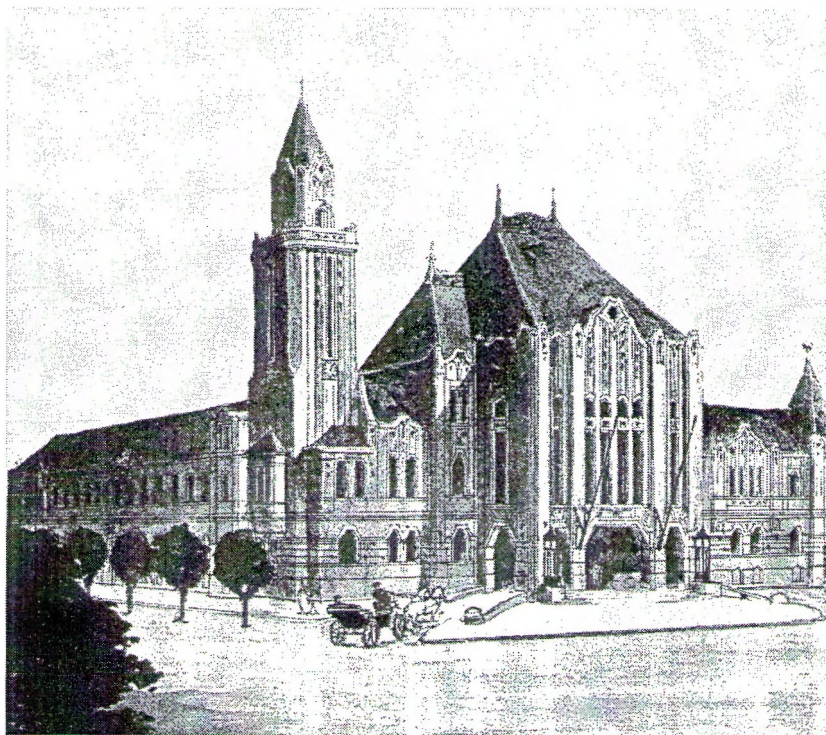

NAGYKANIZSAI HONISMERETI FÜZETEK

37

VALKAY ZOLTÁN

Magyarkanizsa építészetének
rövid története
(1694-1944)

2011

20
24

**Készült Nagykanizsa Önkormányzata és
a Nagykanizsai Városvédő Egyesület támogatásával**

Szerkesztő: Horváth Ilona

Szakmai referens: Deák-Varga Dénes

Címlap:

A nagyarkanizsai városháza 1908-as tervpályázati távlatképe

Felelős kiadó:

NAGYKANIZSAI VÁROSVÉDŐ EGYESÜLET

Nagykanizsa, Erzsébet tér 8.

Cserti Tibor elnök

.....

Minden jog fenntartva!

ISBN

978 963 89018 6 6

Készült a Nagykanizsai Szociális Foglalkoztató Nonprofit Kft.
nyomdájában

2011

Ügyvezető: Dr. Berlinger Henrikné

A nagy múltú és országos szinten is különleges eredményekkel büszkélkedő Nagykanizsai Városvédő Egyesület által 1979-ben elindított Nagykanizsai Honismereti Füzetek sorozatának immár 37. kötetét tartja kezében a Tisztelt Olvasó. E kötet azonban rendhagyó vagy inkább új hagyomány elindítója. Mindeddig ugyanis e kiadványok Nagykanizsa vagy a várost közvetlenül érintő környék egy-egy érdekes jelenségével foglalkoztak. Jelen tanulmány viszont egy távoli, szívünkhöz mégis közelálló város, a bácskai Magyarkanizsa városépítészetét mutatja be.

Magyarkanizsa és Nagykanizsa testvérvárosi kapcsolatfelvétele csak öt éve kezdődött, de azóta számos delegáció látogatott el kölcsönösen egymáshoz. Miután nyelvi nehézségeink sincsenek, a baráti kapcsolatok is könnyebben és gyorsabban szövődnek. 2010-ben Magyarkanizsán járt a nagykanizsai Városvédők kis csapata, akiknek e könyv szerzője mutatta be a várost. Ekkor merült fel az ötlet, hogy a honismereti füzetek következő kötete Magyarkanizsa történetét és építészeti értékeit mutassa be. Ez mind a vajdasági, mind az itthoni érdeklődők számára hasznos olvasmány, értékes forrásmunka lehet, ráadásul hozzájárulhat a testvérvárosi kapcsolatok elmélyítéséhez is.

E könyv lapjait böngészve különösen érdekes dolog e két, egymástól messze fekvő város történelmi múltjában felfedezni a néven túlmutató egyéb párhuzamokat is, amelyeket közös kárpát-medencei történelmünk alakított így. Mindkét város csíráját egy vár alapozta meg, mindkét helységet több nemzetiség tagjai telepítették újjá a török után, mindkét város sokat szenvedett a szabadságharc idején és mindkét város építészetének fénykorát a kiegyezéstől az I. világháborúig terjedő boldog békeidők jelentették, vagy mindkét önkormányzat egy időben, 1870 táján hozta létre a városi mérnöki státuszt.

Jó szívvel ajánlom e kötetet minden kedves olvasó kezébe, akit érdekel egy dél-alföldi magyar kisváros építésze a kisebbségbe szorult magyarság kultúrája ápolásának ügye mellett rendíthetetlenül elkötelezett szerző tollából.

Nagykanizsa, 2011. december

Cseresnyés Péter
polgármester

Tartalom

Bevezető

1. A Földvártól a mezővárosig (1694–1750)
2. Ó-Kanizsa mezőváros építészetének alakulása (1751–1849)
 - 2.1. A kiváltságokkal felruházott mezőváros megalapozása (1760–1800)
 - 2.2. A megszilárduló mezőváros élete (1801–1849)
3. A szabadságharc utáni újjáépítés (1850–1866)
4. A *kiegyezéssel* beindult felfejlődés és a századforduló körüli virágzás (1867–1907)
 - 4.1. A felfejlődés évei (1869–1894)
 - 4.2. A millenniumi építkezések és a századforduló évei (1895–1907)
5. A rendezett tanácsú város építkezései (1908–1918)
6. A két világháború közötti építészet (1919–1940)
 - 6.1. Az átstrukturálódás és az *építészeti inercia* korszaka (1919–1932)
 - 6.2. Az enyhülés időszaka (1933–1940)
7. A háborús évek építésze (1941–1944)

Bevezető

Az alábbi lapokon a bácskai Tisza-parti kisváros, Magyarkanizsa építészetének 1694 és 1944 közötti, 250 évet áthidaló története olvasható röviden. 2000-től kezdődően kezdtünk foglalkozni a témával, mondhatni úttörő módon, hiszen hamar rá kellett jönnünk arra, hogy Magyarkanizsa helytörténete kevésbé kutatott és adatolt téma. A város történetét feldolgozó, 1995-ben kiadott monográfia első része készült el, amely a legkorábbi említésektől kezdődően csak 1848-ig ismerteti meg olvasóját Kanizsa általános históriájával. A többi mű viszont csak részeiben és kisebb témánként vonultatja fel a helyismeret legalapvetőbb elemeit. Ilyenek Gyetvai Péter: *A Tiszai Koronakerület településtörténete* (1992), Klamár Zoltán: *Örökségünk. Kanizsai képeskönyv* (1995), Appel Ede: *Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági és statisztikai ismertetése* (1886), a *Csönd városa* című szöveggyűjtemény (1982), továbbá Dobos János, Papp György, Szöllőssy Vágó László, Batta Péter és Esztergomi Iván kisebb lélegzetű, ámbar mégiscsak fontos írásai/művei. Adathiány végett – hiszen az épített örökség itt, az Alföldön éppenséggel 100-150 éves – a meglévő irodalom tüzetes átvizsgálása és megismerése mellett inkább a tisztos bányamunkát igénylő levéltári kutatások felé kellett fordulnunk, amely kutatásokat nagyban elősegítette Kanyó Zoltán, Kanizsa helyi közösségének szép emlékü elnöke. Az előttünk lévő munka megszületésében viszont döntő szerepet a Nagykanizsai Városvédő Egyesület elnöksége és tisztelt elnöke, Cserti Tibor úr vállalt, amikor felkért e munka elkészítésére. Erősen reméljük, hogy a Nagykanizsai Honismereti Füzetek sorozatban megjelenő *Magyarkanizsa építészetének rövid története (1694–1944)* című írás által felvázolódik előttünk egy fejlődésben lévő Tisza-parti kisváros „építészeti életútjának” központi áramlata, ugyanakkor fellendíti a megtorpanni látszó magyarkanizsai helytörténet-kutatást, továbbá lehetővé teszi Magyarkanizsa és Nagykanizsa testvérvárosi kapcsolatainak szorosabbra fonódását, mi több, virágzását.

1. A Földvártól a mezővárosig (1694–1750)

Kanizsa vagy Ó-Kanizsa (ma Magyarkanizsa) Anonymus által is említett ősi révtelepülése a Tisza folyó jobboldali árterébe benyúló földnyelvre települt egy magas földhátra, amelyet északról a Kőrös-patak, keletről és délről a Tisza vagy annak „tómaradványai” határoztak meg. Ez a Tisza-tengerből kiemelkedő földhát ősidőktől kezdve a kelet-nyugati és az észak-déli közlekedési vonalak metszéspontját adta. Az ide befutó főbb utak (mint például a *Via Magna* észak-déli irányban) pedig a mindenkori városfejlődés fő irányvonalát képezték.

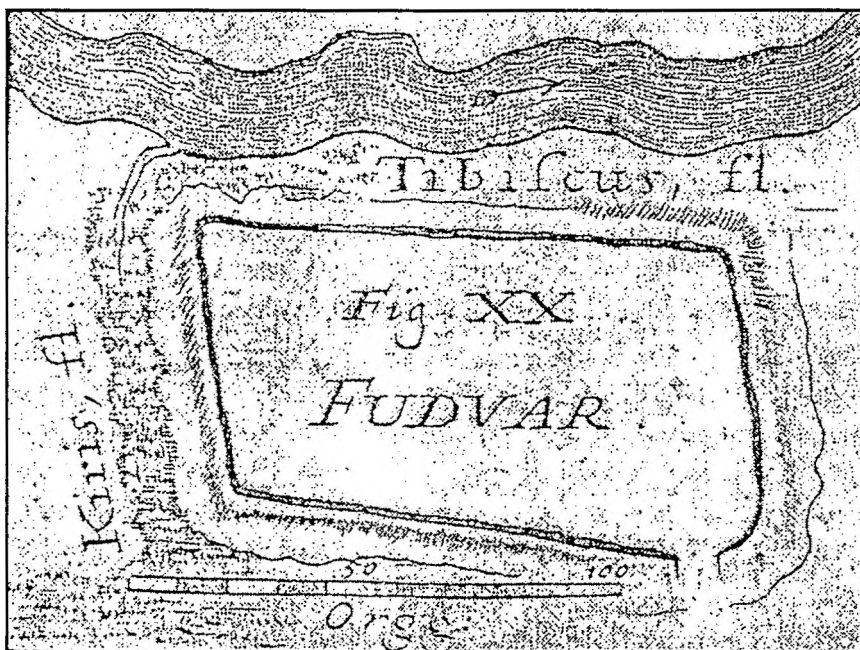
Az itt kialakult város *nukleusza* a földhát legkeletibb részén, a környezetétől 5 méterrel magasabb, az úgynevezett bronzkori *tell* (településdomb) jellegű Földváron található. Ettől nyugatra IV-VII. századi hun-avar temetők, kissé délebbre a mai főtér környékén Árpád- és középkori maradványok találhatóak. Ez lehetett az időnként *Feudvarként* (Földvarként) nevezett középkori Rév-Kanizsa (rév volt itt a Tiszán), avagy *villa Canisa* helye és *locusa*, amelyet Szulejmán kán török seregei 1526-ban szétromboltak és 150 éves török uralom alá hajtottak.

A török korban a szegedi szandzsákhöz tartozva – a XVI. század második felében – a 300 akcese tizedet fizető Földvár Gyékénytő pusztát, később falut hasznosítja, és ennek javadalmait használja. Az 1590-es török fejadó-összeírásba a Földvárat 20 adófizető házzal (*hanevel*) vették fel, de azután évtizedeken állt lakatlanul, míg nem az élelmes martonosiak Gyékénytővel együtt pusztai gazdálkodás alá vonták.¹

A Kőrös-ér és a Tisza egyesülésénél lévő, a korabelieknek lakatlan pogányvárnak tűnő erődmaradványt először Luigi Ferdinando Marsigli régiségek iránt érdeklődő tüzérségi tábornok fedezte fel 1694-ben, amelyet ő *Feudvárnak* keresztelt el, mivel azt egy földsáncokkal övezett erődnek találta. „Földből épült erősség ez – írja – Kanizsa határában a Tisza innesső partján, észak felől a Kőrös-ér övezi. Alakja hosszas négyszög, melynek hosszabb oldala 600, rövidebb oldala pedig 300 lábat tesz ki” (cca. 180×60 méteres). Szerinte a három oldalról a Kőrössel, a negyediken a Tiszával határolt földmű római eredetű, s valószínűleg az e helynél lévő

¹ Dobos János: Középkori települések Horgos határában, *Beszélő múltunk*, Újvidék 1995. 144-145 és 164-166 illetve a 194 oldalak.

tiszai átkelőhelyet védte. Ebben pedig az a körülmény is megerősítette, hogy a Dunától kiinduló nagy sánc egész ideig terjed.²

A kanizsai *Feudvar* (Földvár) alaprajza (Marsigli, 1694)

² Dudás Gyula: *Bács-Bodrogh vármegye régészeti emlékei*, Zenta, 1886. 49-50. oldalak. Megjegyzés: Az Ördögárokra vonatkozólag fentebb előadottakból önként következik, hogy mi a Feudvár erődöt római eredetűnek nem tarthatjuk. Marsigli maga említi, hogy az erőd közepét megásatván, ott edényekre (urnákra) talált, amelyeknek rajzát is közé tette. Az edények nem római készítmények, hanem stylus és technikára nézve egyaránt barbár analógiákra utalnak. Ha csak azt fel nem tesszük, hogy e földművet a Tiszán is közlekedve a rómaiak egykor a folyó jobb partjának és hajózásnak a biztosítására ideiglenes őrhelyül építették, s az edények csak egy később, e tájon megtelepült barbár által helyeztetek oda – másként megoldani a kérdést aligha lehet. Hogyha azonban a Feudvár maradványai ma még fellelhetők lennének, egy újabb és behatóbb vizsgálat által bizonyára határozottabb tudomást szerezhetnénk e földmű eredetéről és rendeltetéséről – jegyzi meg Marsigliének kontrázva Dudás Gyula fenti művében.

Marsigli hadmérnöki jelentésében a Feudvárat alkalmasnak találta egy új erődítmény építésére, amely egy építendő híd védelmét szolgálná. Ezek később meg is épültek azzal, hogy a *fortifikáció* nem Kanizsánál, hanem a bal parti Törökkanizsánál épült fel a hajóhíddal együtt 1696-ban, és a karlócai békekötés diktátuma szerinti 1701-es erődlebontásig fennálltak.³

1695-ben Földvár, azaz Kanizsa még lakatlan. „*Dorten ist ein altes Schloss undt herumb eine ballanka undt ein kleiner Graben ohne Wasswr ist besetzt mit ratzischer Militz und Bauern*” – írja róla Lambion osztrák mérnök tiszte 1695. június 13-án. A szerb milícia és a parasztek betelepődése valószínűleg ez időben történt, mivel a *fortalium desertum* (lerombolt földvár) helyén 1696-tól szerb katonai sáncot jelöltek Új-, illetőleg Kis-Kanizsa néven.⁴

A karlócai békekötés után – miszerint Bácska az Osztrák-Magyar Császársághoz, míg a Bánság a Török Birodalomhoz tartozik – az 1701-ben megalakított Tiszai Határőrvidéki Szervezet összeírása szerint Kanizsán 100 gyalogos és 100 lovas teljesített őrszolgálatot. A határőrvidék megszervezésekor Kanizsa határórsáncához csatolták Ostorak alsó részét és Nadrilang (Adorján) pusztát. A katonai szolgálatot teljesítő határőrök mellett 1701-ben Kanizsán 295 háztartás volt, amely 95 kamarai alattvaló családfőt jelentett (földműveseket, pásztorokat, halászokat). A szerb *granicsárok* (határőrök) palánkjá a Földvártól a későbbi Rác-tizednek nevezett részig (a volt Szerb, ma Testvériség Egység utca és környékéig) terjedt. A lakosságot a XVIII. század első évtizedeiben egyébként kizárólag szerbek alkották. A Rákóczi-féle szabadságharc, az állandó háborúskodások lehetetlenné tették az élet konszolidálódását, a népesség ezért nem szaporodott, hanem inkább fogyott; az 1720-as kanizsai adatfelvétel mindössze 73 háztartást tudott számba venni.⁵

Kis-Kanizsa határőrvidéki váráról így írt az 1730-as években a vidékünkön átutazó Bél Mátyás: „...*Ugyanazon az oldalon (a Tisza-parton) fél mérfölddel lejjebb van (mint Martonos) Martonosnál kisebb helység, de ugyanúgy sánc övezi. Görög vallású bosnyák lakossága, földje éppen olyan, a gyakori árvizeknek azonban kiszolgáltatottabb.*”⁶

³ Kanizsa monográfiája I. 1995. 207. oldala.

⁴ Papp György: *Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára I.* Újvidék. 1982. 76-77. oldala.

⁵ A Csönd városa, Újvidék, 1982. Dobos János: Kanizsa múltjából 13-14. oldala.

⁶ *Móra Ferenc Múzeum évkönyve* 1980–1981 2. Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása, 1732 körül. 47. oldala. Megjegyzés: A szövegben Bél keveri a Felgyő

A XVIII. század elején a Tisza-menti Kanizsa sáncának építészetét – hasonlóan a többi környékbeli sánchoz – a védelmi célokat szolgáló árokkal, töltésekkel és karófallal övezett várszerűség, ugyanakkor az ún. paticsfal alkalmazása végett az ideiglenesség jellemzi, amelyre lényegében véve az állandó háborús veszedelemből fakadó bizonytalanság nyomta rá bélyegét. E többször hangoztatott, a diszkontinuális létből fakadó bizonytalanságot még inkább leolvashatjuk a zsoldos határőrvidéki katonák kezdetleges lakhelyeiről, amelyek nem voltak mások, mint vesszőből font, tehéntrágyával, valamint sárral tapasztott, egymás mellett sorakozó igénytelen, félig-meddig földbe ázott kunyhók.

faluvál szembeni és a Szeged alatti Földvárakat. A Marsigli által beazonosított „Feudvár” a Szegedtől délre elterülő vár, a Tisza és a Kőrös-ér összefolyásánál található. A megjegyzés, miszerint „a várat magas sánccal építették és mély üregekkel látták el, melyből semmi sem maradt fenn, csak egy bizonytalan eredetű halom” azonban figyelmet érdemel, még ha azt – szerintem tévesen – Bél a Felgyő melletti Földvárhoz is írta.

2. Ó-Kanizsa mezőváros építészetének alakulása (1751–1849)

Miután elvesztette jelentőségét, a tiszai határőrvidéket 1741-ben felszámolták, és a valamikori nyolc Tisza-menti palánkot – köztük Kanizsát is – a Tiszai Koronakerületbe sorolták. A katonai és szabados életmódhoz szokott szerb granicsárok persze hallani sem akartak a polgári életmódra való áttérésről, ezért csoportosan költöztek el más, még háborús övezetekbe. A megcsappant lakosság végett a kamara végre megengedte a magyarok visszatelepülését a déli országrészekbe. (Ez az 1740-es évektől érzékelhető). Az itt maradó szerbek tisztjeinek pedig privilégiumokat, nemességet és adómentes kúriákat adományozva megpróbálták a helyi szerbséget a civil élethez édesgetni.

A sáncokból kialakuló Tisza-parti települések életében azonban a legfontosabbnak a mezővárosi státusz elnyerése számított. Kanizsa, pontosabban Ó-Kanizsa, azaz *Vetus Canisa* 1751. július 28-án nyerte el *oppidumi* rangját, miszerint két országos vásár- és csütörtöki hetipiactartás szabadalmát nyerte. Révjogát is, amelyet később elveszített, szintén ekkor kapta.⁷

A magyarok szervezett visszatelepedését az 1750-es évektől kezdődően Rédl József kamarai adminisztrátor vezette. Ennek eredményeként Hont-Heves és Nógrád megyékből, illetőleg a közeli Szegedről több hullámban magyarok és szlovákok telepedtek Kanizsára.⁸ Mivel a szerb granicsárok a Földvár, a mai városháza, valamint a Szerb (ma Testvériség Egység) utca, pontosabban a „felső” Tópart környékén laktak, a magyarok tőlük kissé távolabb, inkább a Kőrös-ér mentén települtek le. Megjelenésük után rögvest templomot emeltek a mai templom helyén 1746 (vagy 1748, vagy 1753) körül és rövidesen paplakot is 1756-ban – mindkettőt vert földből.⁹ A helyi szerbek első temploma, valahol a Kőrös-ér torkolatánál volt a Földvárnál (1754).¹⁰ A helybeli magisztrátus, községgháza a mai városháza helyén, az észak-déli és a révhez vezető főbb utak metszéspontjánál kialakult piactérnél (ahonnan a Szerb utca is indult) emelkedett. Ez 1755-

⁷ Fol. Hung. 1114/7: Bács-Bodrog vármegye (OszK) – Pesty Frigyes Helységnévtára 18628–18690 (MOL Filmtár)

⁸ A Csönd városa, Újvidék, 1982. 14. oldala szerint.

⁹ Gyetvai Péter: *A Tiszai Koronakerület településtörténete*, Kalocsa, 1992. ? és Kanizsa monográfiája I. 1995. 356. oldala szerint.

¹⁰ Kanizsa monográfiája I. 1995. 359. oldala szerint

ben már mindenképpen megvolt.¹¹ A szervezkedő mezővárosban 1765-ben mintegy 180 határőr (?) házat írtak össze, amely tükrözi a település nagyságát.¹²

A betelepülőket a helybeli szerbek eleinte nem nézték jó szemmel. Több összetűzésről is tudni (kiűzték a városházáról őket, elbontották a magyarok által állított főtéri keresztet). A magyarok községi vezetésbe való bekerülése is jó 10-15 évig elhúzódott. A helyzetet csak a nemzeti összetétel megváltozása oldotta 1760 után. Ekkortól kezdve egyik évben magyar, a másikban szerb bíró vezette Ó-Kanizsa ügyes-bajos dolgait.

2.1. A kiváltságokkal felruházott mezőváros megalapozása (1760–1800)

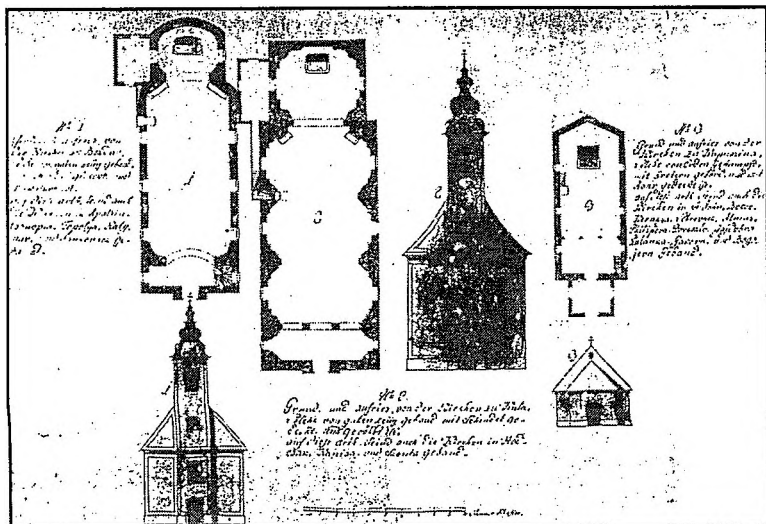
A spontán szervezkedésből a városmegalapozásba vivő úton először is a Tenger-Tiszába nyúló földnyelv keleti részén, a város origójának számító volt Földvár (ez időben már a halászok telepe) alatt kialakuló, a fennén már emlegetett piactér és a körülötte alakuló „város-központ” megközelítését kellett biztosítani. E célból készültek el a várostól északra (Szeged felé), illetőleg délkeletre a tiszai révhez, azaz a Törökkanizsára vivő utak, illetőleg a később híressé váló kanizsai útítöltések/gátak. A közlekedés elősegítése gyanánt 1764-ben hidat építettek a Kőrösön, illetőleg további hármat a Szegedre vivő királyi úton.¹³

Kanizsa mezőváros berendezkedésének komolyabbra fordulását azonban mégiscsak az 1766-ban, a kamarai segítségen és az akkor szokásos títusterv nyomán épített Órangyaloknak szentelt katolikus templom emelése hirdette. Az Andreas Kneidinger megyei ingelliőr tervezte, provinciális barokk stílusú – a terv szerinti három helyett négy *traverzettesre*, azaz boltmezősre épített, és ezért unikát/egyedi – kanizsai templom mérete 23x8 öl, belmagassága 6 öl, óratornyának magassága 11 öl. Az egyhajós, csehboltozatos, hagymakupolás toronysisakkal ellátott középtornyos, lesarkított szentélyzáródású, falpillér és faltükrökkel tagolt homlokzati architektúrával bíró szakrális építmény alig egy év alatt készült el a régi templom helyén.

¹¹ Vajdasági Levéltár F:15, 13. doboz, Acél 55/553

¹² Kanizsa monográfiája I. 1995, 223–326. oldala szerint

¹³ Gyetvai Péter: *A Tiszai Koronakerület településtörténete*, Kalocsa 1992. 344. oldala szerint.

Az Ó-kanizsai katolikus templom kamarai títusterve (Kneidinger, terv – 1763)

1776-ban kisebb, az 1790-es években (villámcsapás sújtotta a templomtornyot) több ízben jelentősebb javításokat végeztek rajta.¹⁴

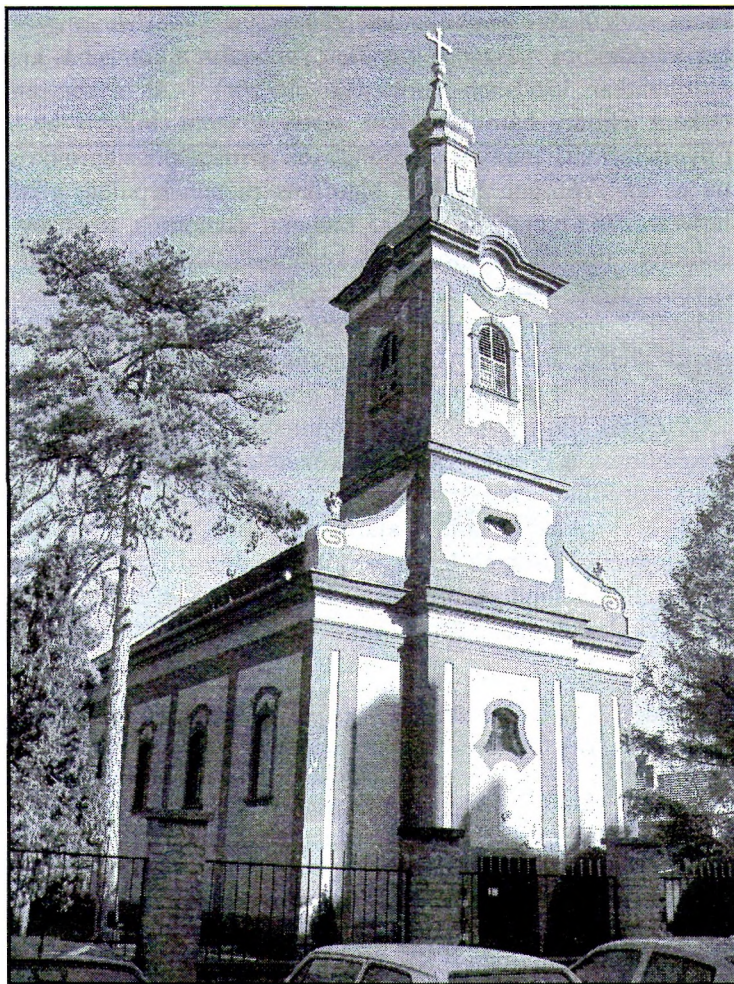
A felduzzadt lakosságú Kanizsán 1771-ben 336 telkes gazdát regisztráltak (ez a szám 1788-ban már cizelláltabb: 251 telkes gazdát, 278 házas és 194 házatlan zsellért mutat), 1781-ben pedig 3.001 lakost.¹⁵

Az 1783-ban készített I. katonai térkép szelvényén egy rostos szerkezetű, halmazos településrendet mutató tipikus – folyó menti községként aszimmetrikus – mezővárosi planimetriát figyelhetünk meg. A keleti, a Tiszához közeli felében lévő két téren a két felekezet, a katolikus magyarok és a görög-kelet szerbek templomai helyezkedtek el. Ez utóbbit a főtéren 1773–75-ben emelték provinciális barokk stílusban. A templom egyhajós, három *traverzettes*, egyenes vonalú központi *solea*val, ötszögű apszissal, masszív, barokk süveges toronnyal. Mérete 26,5×11 méter (a szélesség

¹⁴ Kanizsa monográfiája I. 1995, 356. oldala, Bárány Dániel: A tiszai eseperesi kerület plébániáinak és iskoláinak helyzete a XVIII. század közepén, *Bácsország* IV. évfolyam, 1998/1 21. oldala, OLT T. 1,2. téka No. 159, Gyetvai Péter: *A Tiszai Koronakerület településtörténete*, Kalocsa 1992. ?

¹⁵ A Csönd városa, Újvidék, 1982. ?

a soleanál 12 méter), a torony magassága 26 méter. A falfelületeket sekély lizénák (faltükröket képező ablak- és falkeretek) tagolják, solea korpusza, hasonlóan a templomtorony rizalitjához, alig érzékelhetően emelkedik ki. Jellegzetesek a harangtornyot két oldalt flankírozó, spirális kialakítású tűzfalai, a nyugati bejárat fölötti ökörszem, az oldalsó szegmensíves ablakai, valamint az egész épületet lezáró tagolt ereszpárkányzat.

Az ó-kanizsai görög-keleti templom (1773-75)

Az ortodox rítusnak megfelelően a barokk szerkezettel és tömegképzéssel kialakított, Szent Mihály arkangyalnak ajánlott templom legfőbb egyedisége mégis a díszes ikonosztázion – szentélyelválasztó „képfal”, amelyet Teodor Ilić Češljar festett 1791-ben.¹⁶

A kanizsai főteret, azaz piacteret – amelyet bizonyos értelemben a világi hatalom terének is nevezhetünk – egyébként a mezővárosi léthez elengedhetetlen épületek galériája övezte és határozta meg: itt volt a városi magisztrátus, a katonai kvartélyház, a városi nyolcszobás nagykocsmá/fogadó és mészárszék épülete, valamint a kétszobás kiskocsmá is. (Ez utóbbiakat 1767-ben említették először).¹⁷ A másik, a később Egyháztérként ismert háromszögletű téren viszont inkább az egyházi hatalom nyert formát, amelyet a katolikusok szintén posztbarokkos stílusú temploma és az 1766-ban bővített katolikus plébániaépülete alkotott. Ez utóbbi helyett 1783-ban Kiss József kamarai főmérnök tervezett egy új parókiaépületet, amelyet három évvel később építettek fel a régi helyén. (Kiss egyébként 1784-ben tervezett egy szárazmalommal kombinált serfőzőházat is Kanizsára – megvalósulásáról azonban nem tudunk).¹⁸

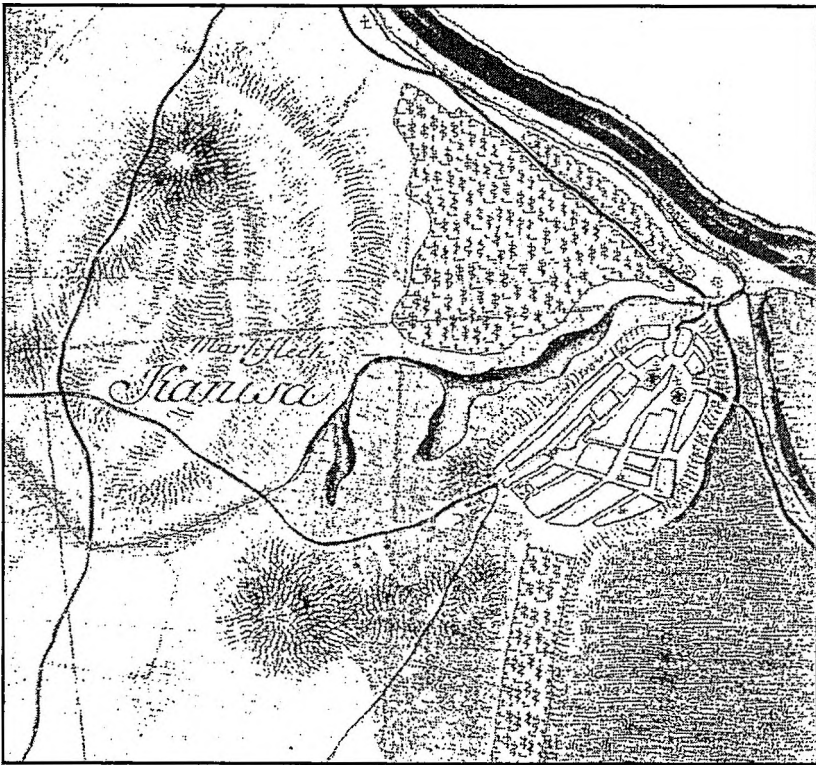
A berendezkedő, majd a XVIII. századvégre megszilárduló Kanizsa mezőváros arculatát leginkább a földből döngölt, nád- és zsupptetős, két-három helyiségből álló paraszt- vagy mondhatni végházak határozták meg. Stílépítéssel csak a Főtéren és annak közvetlen környékén, a fenn már emlegetett középületeknél találkozni, amelyekről a visszafogott faltükrökkel, klasszikus és kimért arányrendszerrel operáló posztbarokkos architektúra jegyei olvashatók le. A „berendezkedés időszakát” némiképpen a megyei inzsellérek fundamentumának is nevezhetjük, hiszen a szervesen és spontánul felduzzadt várostestbe a rendeletileg tervezett köz- és szakrális

¹⁶ Olivera Milanović-Jović: *Umetnost u Bačkoj u XVIII i u prvoj polovini XIX veka – Arhitektura*, Novi Sad, (*Művészet Bácskában a XVIII és a XIX század első felében – Építészet*, Újvidék) 1988. 116. oldala, valamint Olivera Milanović-Jović: *Neki značajniji spomenici kulture u Kanjiži* (Fontosabb kulturális műemlékek Kanizsán, *A Csönd városa*, Újvidék, 1982. 140-141. oldala.

¹⁷ Gyetvai Péter: *A Tiszai Koronakerület településtörténete*, Kalocsa, 1992. 339. oldala és Kanizsa monográfiája I. 1995, 337. oldala.

¹⁸ TLZ F:786 Dobos János fundusza, Plan No XXI. Dem Neu zu estanlanden Canischer Pfarr Hoff betreffund – Kis József. OLT 62. No 251 1783 A kanizsai lelkész lak terve. Leírás OLT. T 270. fors.2. No 1599. és Gyetvai Péter: *A Tiszai Koronakerület településtörténete*, Kalocsa, 1992. 337. oldala szerint.

épületeikkel ők mint képzett mérnökök próbáltak némi „rendet” vinni. A rendezettséget az is elősegítette, hogy a XVIII. század '60-es éveire a városközpontból – pontosabban a templomok mellől – a temetőket kihelyezték. A szerb temető a mai Hunyadi János utca környékére, a katolikus temető viszont a későbbi szegényház helyére került. (Bár az 1783-as térképen két katolikus temető is be volt jelölve, az említetten kívül a zentai út végében az ún. kis temető is.) Ugyanakkor 1768-ban a kihelyezett katolikus temetőtől egészen a várostól nyugatra eső Kálváriadombig egy hétstációs keresztutat állítottak fel, magában a temetőben pedig egy kápolnát emeltek.¹⁹

Vetus Canisa városmorphosa az első katonai felmérési térképen (1783)

¹⁹ Gyetvai Péter: *A Tiszai Koronakerület településtörténete*, Kalocsa, 1992. 370-371. oldala. Más adatok szerint a Kálváriát 1779-ben készítették.

A korábban már említett piactartás mellett, amely alapvető egy *markt* jellegű város esetében, a városgazdaság és kereskedelem alakulásában fontos szerepet játszott a vidékünkön igen korán megjelenő céhes iparos szerveződés. Ez Kanizsán már 1777-ben megtörtént, amikor a szücsök, szabók, csizmadiák, takácsok, kovácsok, lakatosok, kerékgyártók, kötélverők és üvegesek közös céhet alapítottak, azaz: vegyes szabadalmat nyertek. (Ezek azután a XIX. század elején lassan külön céhszervezetekre bomlottak le.) Az ő szervezett jelenlétük elhanyagolhatatlan Kanizsa árucseré-forgalmának fellendülésében, amelyben – az 1760-as években történetekhez hasonlóan – nagy szerepet vállalt a század vége felé az újfent előtérbe került közlekedésfejlesztés, ennek kérdésével erősen el voltak foglalva. Szó volt ugyanis egy a Szabadkát Kanizsával összekötő, merésznek mondható hajózható csatornatervről (1792-1806), amely persze megelőzve korát megvalósulatlan maradt. A Kanizsa–Törökkanizsai út – a töltésre helyezett út – viszont 1796-ban minden további nélkül megvalósulhatott hasonlóan a Kőrös patakon átvívó, 1807-ben épített új hídhoz, amely utóbbit bizonyos Szabó nevezetű megyei mérnök tervezett.²⁰

A XVIII. századvégi Kanizsa lakosságának fő foglalkozása az állattenyésztés, de a legelők és rétek feltörésének terjedésével mind nagyobb teret hódított a megállapodást biztosító mezőgazdaság is. A kor Kanizsájára vonatkozólag Vályi András 1799-ben Budán megjelent „Magyar Országunk Leírásából” című munkájában ezt írja:

„Ó Kanizsa, az előtt Rév Kanizsa. Magyar, és rátz mező Város Bács Vármegy(e). Földes Ura a` K(irályi).Kam(ara). Lakosai katolikusok, és ó hitűek, fekszik a` Tisza mellett, Szentához 11600, Martonóshoz 3800 bétsi ölnyire, határja jó termékenységgű, vagonnyai külömbfélék, szarvas marhákkal, juhokkal, búzával, kölessel, és jó dohánnyal bővelkednek, kis fűszfa erdeje is van; nevezetesen töltései, és hídjai, el adásra, és kereskedésre is jó módgyok van, piatzok Szent Márján, helyben, és Szegeden”²¹

²⁰ Hovány Lajos: *Vizeink nyomában*, Szabadka 2002. 105. oldala és Vajdasági Levéltár, Újvidék, Zbirka planova i mapa F:373.36. és az F:373.596. Megjegyzés: Szabó mérnöktől ismeretes egy 1823-as kanizsai térkép is, amelyen a tiszai hajómalmok elhelyezkedését rögzítette nagy szakértelemmel.

²¹ Ózer Ágnes: *Városaink és falvaink Magyarország első Földrajzi Enciklopédiájában, Létiünk XXXV. évfolyam, 2005/1, a 81. és 83. oldalak.* Megjegyzés: A szövegben említett Szent Mária Szabadkát jelöli.

2.2 A megszilárduló mezőváros élete (1801–1849)

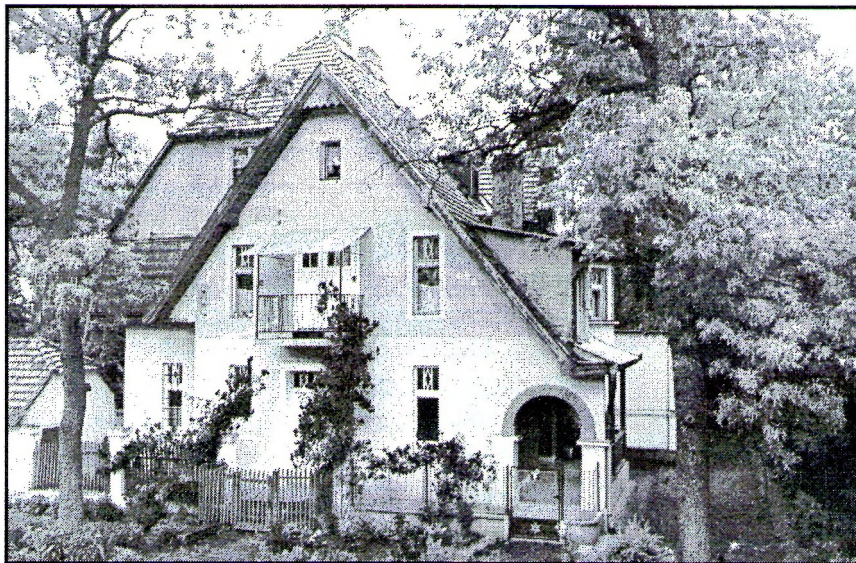
Időközben a határhasználat módja is kialakult, amely az alföldi Tiszaparti mezővárosokra jellemzően jellegzetesen féloldalas, öves rendszerű. A város elenyésző nagyságú belső magját – a ritkaságszámba menő „fordított” házak csoportjával együtt – egy nagyobb terjedelmű, falusias külváros veszi körül. A mezővárostól északra, a helyenként mocsárrá duzzadó Kőrös-nyomáson túl – a szegedi út mentén – a magyar szőlők, keletre a Tisza és szigete, mellette a révre vivő gát/út, majd a fokrendszerrel hasznosított Nagy rét, délre, a tópart alatt újabb szőlők, az ún. Rác-szőlők, nyugatra pedig a félöves rendszerben az ún. Dézsmakert (ahol a község lakosai a kamarának összegyűjtött terménydezsmát tárolták), valamint a Nyomás (szérűskertek) képezte az első övet. Ezt azután tovább nyugat felé a Kőrös-patak által, az Első- és a Második vetőre osztott belső szántók, majd a Járásnak nevezett, különböző állatnemek szerint felosztott közlegelők követték, amelyet végül az Oromparton túl újabb szántók és kiterjedt szállásviláguk öve zárt le. Ez utóbbiak, mint a térbelakás új formái, a török kor előtti aprófalvas településrendszer eltűnése után a létrejött nagy pusztaságok hasznosítására szervesen alakultak ki.²²

A határhasználat mellett a XIX. század első felére Kanizsa városrészei is formát nyertek. A kanizsai városfartályok elnevezései: a Tisza közelében volt a Part (a város keleti, legrégebbi, Tisza-parti „partos” része), a Rác-tized (a Szerb utca és környéke), majd a Tópartnak nevezett városrész a Kőrös mentén, a Kőrös-tized végében a Pánboggal, a tótok településrészével és közöttük a Közép-, azaz Magyar-tizeddel, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

A már 50 éve működő, a *Ratio Educationis* (1777) által meghatározott kanizsai oktatásnak is – egy megyeszinten beindított iskolaépítési akció keretében – az 1800-as évek elejére végre méltó kereteket szabtak. 1803/4-ben készült el a *delineatio*, de csak 1823-ban épült fel a belvárosi, három tantermesre (két fiú- és egy leányosztályosra) épített katolikus iskolaépület a katolikus plébánia mellett Kiss József kamarai főmérnök tervei szerint. Az első iskolának épített helybeli épület eredetileg két tantermesre volt elképzelve, középtűt folyosóval. A hátsó traktusban kapott helyet a két tanítói lakás. Alaprajzi mérete 6×16 ölet tett ki. Főhomlokzata kimért,

²² Valkay Zoltán: Határhasználat és város-szállás Kanizsán, *Új Kanizsai Újság* 2011.9.1. XVIII. évfolyam (566) 35. szám 14. oldala.

posztbarokkos, enyhén klasszicista manírban készült. Az épület tetején kisebbfajta harangtornyocska díszelgett – innen a későbbi „tornyos oskola” elnevezés.

A piaci katolikus *oskola* típussterve (Kiss J., terv – 1803)

És ha már a katolikusok iskolát építhettek, a szerbek is így tettek: a szerb templom mellett 1826-ban épült fel a szerb parókiával egybeépült – szintén tornyos – szerb iskola. Kanizsán ezek voltak az első oktatási célokra épített létesítmények. Előttük jórészt bérelt helyiségekben vagy a kántor-, esetleg a katonai kvartélyházban folyt a gyermekek oktatása.²³

A helybeli virágzó gabonakereskedelem egyik bizonyítékának vehető, hogy az 1820-as évek építőtevékenységében a napóleoni háborúból okuló királyi kamara 8.000 pozsonyi mérős emeletes gabonaraktárak építését kezdeményezte, amelyek közül egy 1827-ben a városháztelken, azaz annak szérűjén készült el. A zsindegyel fedett magtárakat később bérbe adva a városi kocsmák, a kültéri csárdák (az adorjáni és a réti), a mészárszékek, a sörmérések, a réti kaszálás, az erdőgazdaság, a halászati jogok vagy a

²³ Szöllősy Vágó László: *Iskoláink krónikája*, Kanizsa, 1991. 32., 39. oldalak, valamint az OLT. T 62. No. 1066/3 és T62. No 1066/8 jelzetű tervek.

városszállás – mert a városnak is volt saját szállása – javadalmaival együtt a községben lévő kamarai javakat növelték.²⁴

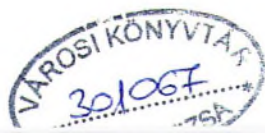
1831-ből ismert Ságody mérnök terve a főtéri nagykocsmához, amelyet a régi előregedő vendégfogadó helyén képzeltek el. A kanizsai *Wirthshaus* középfolyosós, kéttraktusos, földszintes és alápincézett saroképület; mérete 7×17,16 öl. Hatalmas udvarában szín, mészárszék, istálló, ásott kút, góré állt az utazók rendelkezésére. Magában a létesítményben a szokásos kísérőhelységek mellett vendéglő, biliárd- és étterem, söntés és négy szoba szolgált a vendégek kedvére. Az új főtéri épületet nem a tervek szerint építették fel, hiszen földszintes építmény helyett az első emeletes kanizsai házat tisztelhetjük benne 1848-ban a rendezett tanácsra pályázó Kanizsa itt akarta kiképezni városházáját, míg az előzőt kocsmaként hasznosította volna.²⁵

Az emeletes nagykocsm (épült az 1830-as években) és a kanizsai fő-, pontosabban piactér

²⁴ Kanizsa monográfiája I. Kanizsa, 1995. 372. oldala szerint.

²⁵ OLT T 62 No 1142. 1,2

A kocsmáépítésen kívül az 1830-as években a belvárosban még egy fontos épületen történtek változások: a katolikus templom toronyóráját javították (1832), újracsindelyezték a templomtornyot (1836), majd az egész templomot újralfestették (1839).²⁶

Az 1837-es vármegyei leírás ezt közli a településről: „*Ó vagy magyar Kanizsa, jól épült vegyes magyar rác z m.v. (mezőváros) a Tisza jobb partján, Szegedtől délre 3 1/2 mérföldnyire. Számlál 9137 u.m. 7724 magyar kath., 1297 óhitű, 4 evangélikus, 112 zsidó lakost. Kath. Parochia. Templom, Synagoga. Városháza. A helységtől 1/2 órányira van a Tisza révje, mellyen Torontálba járnak át. Határja, melyet a telecskai dombok hasítanak keresztül – szállásokra van felosztva. Földje fekete, s szép búzát, kukoriczát, sok kölest és dohányt terem. Marhatartása virágzó. A Tisza mentében és a Körös ér körül sok posványai vannak.*”²⁷

Miután az 1830-as, de még inkább a 1840-es években igen nagy tiszai árvizek voltak, felmerült a folyó szabályzásának – a tájra és ökológiájára kiható, nagy horderejű – országos szintű kérdése. Ezt gróf Széchenyi István kezdeményezésére az 1846-ban megalapított Tiszavölgyi Társulatnak volt feladata megoldani, de megvalósítása – bár Kanizsa környékén 1847/48-ban 3.617 öl hosszú gátat sikerült felépíteni – a szabadságharc utáni időkre tolódott. És ha már felmerült a Tisza folyó, vele kapcsolatban szükséges megemlíteni még azt, hogy Törökkanizsa urasága 1842 és 1845 között pontonhidat építtetett rajta – elősegítve ezzel a Bácska és a Bánát közötti közlekedést. E híd is, együtt Kanizsa házaival és középületeivel, a magyar szabadságharc szerencsétlen kimenetelének áldozata lett.

²⁶ Feiszthámer Rudolf kutatásai alapján a magyarkanizsai Órangyalok plébánia levéltárából.

²⁷ Fényes Elek: *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*, II. Pest. 1837.

3. A szabadságharc utáni újjáépítés (1850–1866)

Az 1850-es éveket a magyar szabadságharcban leégett Kanizsa mezőváros újjáépítésének, mondhatni a „kanizsai restauráció” időszakának nevezhetjük. 1849-ben ugyanis Kanizsa 1.311 házából és két templomából mindössze 105 ház maradt épen, a többi leégett.²⁸ De az újjáépítési lázban alig egy-két év alatt a helyzet rendeződni látszott, és hamvaiból – mint legendás főnixmadár, újjászületett a város.

1850-ben Kanizsán 9.407 lakos élt mintegy 1.416 házban. Egy évvel később merült fel, hogy – mivel a város szerencsétlenül végződött, szabadságharcban leégett házait újjáépítik – alkalom adódik a korábbi rendetlen építkezést az utcák kiegyenesítésével és rendezésével megrendszabályozni. Ezért a „városrendezés” megszervezésére egy külön választmányt neveztek ki. Ebben a „városrendező-bizottságban” a városbíró mellett magától értetődően Kiss Antal is – mint akkor egyedüli helyben élő mérnök – benne volt. Eldöntötték, hogy minden lakosnak, aki házat akar építeni, az előljárásnál azt be kell jelentenie, akik azután a helyszínen az irányvonalat *kijelölik*, és a házhely fekvésére nézve megállapítják, hogy milyen osztályba tartozik. Az így rendezett fundust négyszögölenként megállapított foglalások (az utcára eső volt telekrész) szerint beárazzák. Az I. osztályút négyszögölenként 2 forintért, a II. osztályút négyszögölenként 1,20 forintért és a III. osztályút négyszögölenként 40 krajcárért határozták meg. Ezzel az akcióval bizonyos fokú építési regulációs korrektúrát próbáltak létrehozni a girbegurba vonalú, úgynevezett rostos utcahálózatú, szabálytalan formájú és telekkiosztású forradalom utáni Kanizsa planimetriájában.²⁹

Mindez mellett az utcák rendezését is elhatározták, hiszen nem meglepő módon sok helyen mocsarasak, gödrök voltak. Feltöltésüket azon hamarjában el is rendelték. A közösségért végzett munkában minden háztulajdonos egy-egy napszámmal tartozott részt venni. A sürgő-forgó építőmunkát fertálymesterek figyelték, akik a házépítések után néha az utcákon ásott gödröket kötelezően betömni rendelték. A következő évben,

²⁸ A Csönd városa, Újvidék, 1982. 16. oldala szerint.

²⁹ Történelmi Levéltár, Zenta – a továbbiakban TLZ F:004.1. 1851.5.29/48-as száma szerint.

1852-ben merült fel a gondolat, hogy nagyobb városok példájára célszerű lenne az utcáknak elnevezést adni és azt az utcák sarkain láthatóvá tenni.³⁰

1855 elején az utcai járdákra téglákat és deszkákat írtak elő. A mezőváros felemelése tekintetéből felettébb kívánatos volt, hogy bent a városban járdákról gondoskodjanak. A tartósságukra való tekintettel a házak mellett a járdát téglából készítették. 1858 végére a készítésük már folyamatban volt, amelyhez a téglát a város adta, míg a mestert a kérdéses háztulajdonos fizette.³¹ Az általános városrendezés közepette, amikor a múlt mementőjeként a főtéri, azaz a piactéri gémeskút is eltűnt, s helyébe szívárványos kút került, eldöntötték, hogy a községi utakat fásítják, így 1856 márciusától kezdve az országutak mentén eperfák hosszú sora nőtt ki.³²

A kora ötvenes években a tevékenység az újjáépítésekre korlátozódott. Sorban javították és hozták helyre a város megrongálódott főbb épületeit. Elsőként a nagykocsmát és a községházát 1850-ben, majd a görög-keleti templomot (az ikonosztáz táblaképeivel viszonylag későn, csak 1864-ben készült el Đura Pecić festő), a zsinagógát (egészen pontosan zsidó községházát írtak) és a katolikus iskolát 1851-ben, a katolikus plébániát 1852-ben és végezetül a katolikus templomot 1858-ban renoválták és tatarozták. Ez utóbbinál a rekonstrukció komolyabb változást is eredményezett: új harangokat, toronyórát kapott, eltűnt barokkos toronysisakja, s helyette egyszerű vonalú, hegyes toronyvégződése lett. A legfontosabb mégis talán az, hogy 1857-ben az új (a jelenlegi) főoltárképet a bécsi Jochann Thill akadémikus festő elkészítette, amely ettől kezdve a renovált kanizsai templom ékítményét képezte.³³ A *maurmeisterek* és *zimmermannok*, azaz mondhatni úgy is, hogy az építőmesterek uralta korszakot – hisz e munkákat többnyire a helybeli Fodor Antal, Pisticz Ferenc, Miklós Mihály, Huszágh Miklós, Tertz Ferenc mesteremberek végezték el – ugyanakkor több új építkezés is fémjelezte, az 1851-ben emelt kántorlak vagy az 1856-os zsandárkaszárnyai építkezés, de ide sorolható a mai Gesztenyefasoron lévő kéttantermes iskola építése is. Az utóbbi kettőről

³⁰ TLZ F:004.1. 1852.12.5/448-as száma szerint.

³¹ TLZ F:004.2. 1855.1.28/29-es száma, és F:004.3. 1858.11.21/146-os száma szerint.

³² TLZ F:004.2. 1856.3.1/48-as száma szerint.

³³ Predlog odluke za utvrđivanje starog jezgra Kanjiže za prostorno kulturno-istorijsku celinu, Subotica, (Kanizsa történelmi belvárosának meghatározásának ajánlata, Szabadka), 2002.

meg kell jegyezni, hogy azokat már mérnökök tervezték: W. Kovatsis Zombori megyei, illetőleg Kiss Antal helybeli mérnök.³⁴

A tárgyalt kor építészetének máig megmaradt reprezentánsáról, a Gesztenyefasori iskola (ma a „Papp Pál Autó-motor Szövetség” épülete) építéséről szólnánk pár szóban. Ha tüzetesen megvizsgáljuk az 1857-ben készült új épületet, akkor alapos gyanú merül fel, hogy a kanizsai második számú iskola építéséhez Kiss Antal lényegébe véve a legendás „névrokon”, Kiss József 1803-as keltezésű kanizsai iskolatervét – amelyet a beltéri iskolához készített – használta fel, mert ez az intézmény is kéttantermesre volt elképzelve középütt folyosóval. A hátsó traktusban itt is két tanítói lakás kapott helyet, és alaprajzi mérete is megközelítőleg 6×16 ölet tesz ki. Homlokzata hasonlóan kimért, posztbarokkos, klasszikus manírú, szimmetrikus elrendezésű – középen ajtóval, két oldalán 4-4 ablaktengellyel, magasnak mondható tetőzetének közepén kicsi harangtoronnyal.³⁵

Nagy volt tehát a szervezkedés az 1850-es években. Kanizsa 1853-ban postaállomást kapott, és ebben az időszakban nyílt meg a városi kórház (1856), újjá rendezték a város főterét, és mint ahogy láthattuk, iskolát építettek és nyitottak (bérelt helységeekben is), mi több, 1857-ben elkészült Kanizsa II. katonai felmérési térképe is, amely szintén a helyzet átlátásához, a rendezettség és az áttekinthetőség vágyott képének létrejötte felé tett lépésnek vehető.³⁶ Vagy mit mondjunk az utcai petróleumos közvilágításának (1856) bevezetéséről, vagy az 1852/53-ban elkezdett tiszai töltésezések kiépítéséről, valamint a vizenyős réteket lecsapoló, nagyléptékű, emberpróbáló mamutvállalkozásokról?³⁷

A XIX. század elején kialakuló, majd a század közepére megszilárduló, kanizsai öves határhasználati rend nagyjából 2/3 részt szántóföldekre, 1/3 részt járási legelőkre oszlott. Mindehhez a kezdeti uralkodó állattenyésztés visszaesésével és a kétnyomásos rendszerű földművelés előrehaladásával

³⁴ Valkay Zoltán: Városépítők nyomában – Kanizsa építészettörténete az alkotó építészek tükrében, *Helyismereti Almanach*, Zenta, 2007. 104-106. oldalak.

³⁵ TLZ F:004.2. 1856.5.24/79-es, 1856.6.9/88-as és az 1856.10.29/139-es számok szerint. Megjegyzés: Mindegyik kanizsai egyházi iskolának, mi több, a XIX. századvégi szállási iskoláknak is volt tornya.

³⁶ TLZ F:004.2. 1853.11.31/83-as, 1856.5.24/80-as, 1856.8.4/116-os és az 1856.12.3/170-es számok szerint.

³⁷ TLZ F:004.1. 1851.11.18/153-as, F:004.1. 1852.2.29/206-os, F:004.2. 1854.5.11/57-es, valamint az F:004.2. 1856.11.8/148-as számok szerint.

elengedhetetlen volt a helyben lakás, azaz a tanya, vagy ahogy régebben mondták: a szállás. A kanizsai szállások lényegében véve tartozéktelepülések, ugyanis szorosan kötődnek a mezővárosi élethez. Mondhatni úgy is, hogy a kétlakosság helybeli szokásrendjének megtestesítői, hiszen a városlakók nagy részének volt tanyája is, így a munkálatok rendje szerint ingázott szállása és a város között. 1854-ben a kanizsai szállásokon, amelyek közül a legközelebbi kétórai, a legtávolabbi három- és félórai távolságra fekszik a várostól, mintegy 530 házban legalább 3.000 lélek élt 10.484 lánchnyi területen. Ezen adatok akkor válnak érdekfeszítővé, ha tudjuk, hogy abban az időben magában a városban mintegy 10.000-en laktak, eszerint a városi lakosság mintegy 1/3-a szálláslakónak volt számítható.³⁸

A kanizsai szállásvilágban jelentős eseménynek számított, hogy a két, ún. *csoportosított külsőség* közül Adorjánon Sarlós Boldogasszony tiszteletére 1857/58-ban templomot emeltek, míg a második, Sipos-falva/Tetőhegyes viszont nem mást mint meg- és kialakulását ünnepelhette. Adorján 1862-ben plébániát is kapott, Tetőhegyes pedig 1870/71-ben iskolában részesült, ahol oltárt kialakítva vasárnaponként istentiszteletet tarthattak.³⁹

Fontos és elhanyagolhatatlan tény ugyanakkor az 1859-től kezdődően kialakítás alá kerülő községi kert, ahol 1865-től Knézy Ferenc, Kanizsa első kertésze kezdett úttörő munkába 1865 és 1869 között a várostól délkeletre eső árvízmentesített Bánom-kertek helyén.⁴⁰

Egy másik kert, a kanizsai sírkert, pontosabban a katolikus temető is ekkor nyerte újabb, jelenlegi elhelyezését. A városfejlődésnek köszönhetően 1859-ben a nyugatra eső, régi Epreskert mellé telepítették. Mivel a régi temető felszámolás alá került, a régi hétstációs kálvária is rekonstrukció alá esett, s lett belőle új, 14 stációs keresztút, amely a Kálvária-dombot immár nem kelet, hanem észak felől közelítette meg.⁴¹

³⁸ TLZ F:004.2. 1854.2.9/22-es száma szerint.

³⁹ Valkay Zoltán: Az adorjáni Sarlós Boldogasszony templomról, a helybeli katolikus plébániáról, a temetőről és kálváriáról, *Helyismereti Almanach*, Zenta, 2008. 111-135. oldala, valamint a TLZ F:004.2. 1854.2.9/24-es, F:004.5. 1870.3.17/30-as, 1870.8.11/80-as, és az 1871.5.20/66-os számok szerint.

⁴⁰ TLZ F:004.2. 1859.8.2/209-es, az F:004.4. 1865.10.25/39-es és az F:004.4. 1869.12.24/74-es számok szerint.

⁴¹ Papp György: *Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára I.* Újvidék, 1982. 102. oldala és a TLZ F:004.2. 1856.9.10/124-es száma szerint.

Az 1860-as években komolyabb építkezésnek számított a második kanizsai zsinagóga építése 1861-ben, majd közvetlen közelében a második zsidó iskola állítása (1867/68), amelyek az időközben meghozott zsidótörvény vetülésének is tekinthetők. A zsinagóga épülete a harmadik kanizsai felekezet méltó reprezentánsa.⁴² Klasszikus manírban téglából készült a mai Dózsa György utca sarkán, a 677-es összeírású telken. A megközelítőleg kelet-nyugati tengelyű vallási épület mérete 12x25 méter. Hosszanti homlokzatát öt félköríves vitrázs ablak tagolta. Bejárata az udvar felől, a nyugati oldalon volt. Homlokzatán *trifórium* és egy *oculus* – valószínűleg Dávid-csillaggal – díszített rozetta, valamint a tetőháromszög csúcsában Mózes tábláinak foglalata volt található gömböcskékkal díszítve. Ugyanezt találjuk a keleti homlokzatán is – csak vakablakok formájában. A zsinagóga alaprajzát egy előtér – ahol a női karzati feljáró és egy vallási rituális helyiség közötti főbejáró –, illetőleg maga az imádság tere képezte. A 8 méter magas imaterem keleti falán volt megtalálható a frigyszekrény, ahol a Tóratekercseket őrizték – fölötte a Tízparancsolat tábláival. Nem sokkal előtte helyezkedett el a kissé megemelt *bima*, amelyet fakorlát kerített kétoldalt lépcsőkkel. A felolvasóhely előtt két sorban székek sorakoztak – ez a férfiak helye. A nők elkülönített része az izraelita *modus vivendinek* megfelelően hátul, a felemelt pódiumon volt. A belső falakat világoskékre festették és aranycsillagocskákkal díszítették.⁴³

A „restaurációs” korszak leírását három különlegességgel zárjuk: 1867-től Kanizsán is megjelent a kisededóvó, azaz az óvoda intézménye, illetőleg a posta mellé 1866-tól egy három irodahelységből álló távírda is párosult, amely hasonlóan a szintén ekkor alakult könyvtárral a kommunikáció fontosságát hirdette, amely a XIX. század utolsó három évtizedében létfontosságúvá vált az egész ország, így Kanizsa fejlődésének alakulásában is.⁴⁴

⁴² Pavle Šosberger: *Jevreji u Vojvodini – Kratak pregled istorije vojvo đanskih jevreja Novi Sad (Zsidók a Vajdaságban – A vajdasági zsidók történetének rövid áttekintése. Újvidék)*, 1998. 36. oldala szerint.

⁴³ Valkay Zoltán: A kanizsai zsinagóga és zsidó vallási komplexum, *Új Kanizsai Újság* 2011. február 3. XVIII. évfolyam (536) 5. szám 12. oldala. Megjegyzés: A zsinagóga első komolyabb renoválására 1912-ben került sor, tetőfedését is ekkor cserélték ki, és barnás-vörhenyes színezését is ekkor kaphatta. Az épület sorsa a II. világháború után pecsételődött meg, amikor 1948-ban lebontották.

⁴⁴ TLZ F:004.4. 1867.10.31/38-as, az 1867.11.4/48-as, illetőleg az 1866.1.18/5-ös számok szerint.

4. A *kiegyezéssel* beindult felfejlődés és a századforduló körüli virágzás (1867–1907)

Az 1867-es *kiegyezés* nyújtotta, „felszabadított” lehetőségek igazán jól jöttek a fejletlen bácskai mezőváros fejlődésében. Különösen érvényes volt ez az árucserre-forgalom lemaradásának behozatalában, amelyet elsősorban a közlekedés és az ehhez kötődő kereskedelem, bankrendszer, iparfejlesztés, valamint az oktatásügy nagyléptékű haladásában láttak meg Bács-Bodrogh vármegyeszerte. Kanizsának pedig ennek az 1869-ben 12594 lakosú tanyás mezővárosnak, vagy ahogy akkor mondták nagyközségnek, volt mit „behoznia”. Az 1867–1907 közötti korszakot két jól elkülöníthető részre bonthatjuk. Az első maga a felfejlődés (1867/69-től az 1890-es évek elejéig), a második a millenniumi építkezések és a századelő évei (1895–1907), amelyek eredményei végül is a csúcstra, Kanizsa rendezett tanácsú várossá válásához vezettek.

4.1. A felfejlődés évei (1869–1894)

Kanizsa nagyközség 35.871 kataszteri holdon fekszik, amelyből a városnak mint jogi személynek volt 15.266 holdja – ebből ügyes-bajos dolgait vígan elintézhette.⁴⁵ 1869-ben alakult meg első bankintézete, az Ó- és Törökkanizsai Takarékpénztár a későbbi leánynevelde épületének helyén. Háromévi kísérletezés után, 1870-től kezdődően a város építésügyeit már városi mérnök egyengethette, akik közül az első Vecsey Lajos volt. Segítségül még abban az évben Szabályozó és Szépítő Választmányt alakítottak, amely építési szabályt szerkesztve – így meghatározták a minimális 100 négyyszögöles ház-fundusokat – az építkezésekre mindenkor éberrel felügyelt. A bizottság és a városi mérnöki pozíció megjelenése nagy előrelépésnek számított, és az 1871. évi XVIII. tc. rendelete szerint a középítkezések megye általi központi ellenőrzésével karöltve a rendezett városfejlesztés egyik záloga lett.⁴⁶ Ennek jelentőségével talán csak az 1870. évi úrbéri megváltás versenghetett, hiszen ezzel Kanizsa visszakapta birtokait, és javadalmukat immár saját céljaira használhatta fel.

⁴⁵ Papp György: *Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára I. Újvidék*, 1982. 76-77. oldala.

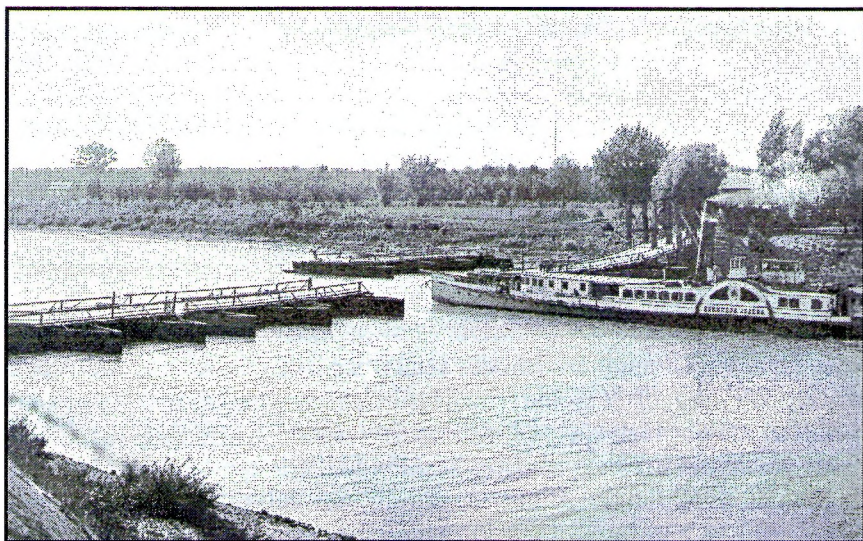
⁴⁶ TLZ F:004.5. 1870.1.29/1-es, az 1870.5.19/68-as és az F:004.6. 1873.2.6/41-es számai szerint.

Az előirányzott közlekedésfejlesztés terén – Tisza-parti község lévén – elsőnek a vízi közlekedésben történt előrelépés. A hajókikötő létrejöttében talán a töltésekkel megzabolázott és ezzel még inkább hajózhatóvá váló Tisza játszott a egyik főszerepet. A kanizsai Duna Gőzhajóügynökség állomásépületét a várostól északra eső, Tisza-parti szőlőknél állították fel 1873-ban. Kellett is ez, hiszen a község fejlettnak mondható gabonakereskedelmét éppen a tiszai rakodókon bonyolította le. A kikötőtől délre kialakított területek viszont a kialakuló tiszai fakereskedelemnek kedveztek.⁴⁷

A Tiszához köthető a következő elhanyagolhatatlan és nagy horderejű kérdés is, a folyón általi közlekedés rendezése. A tiszai révjog, illetőleg az elárverezett szegedi hajóhíd megvásárlásának története 1883 őszén kezdődött. Végül 1885 és 1886 között a szegedi Wulff Emil és Gfrerer Miklós vállalkozók (és ugyanakkor későbbi hídbérlők) a híd ötévi bérletéért a hajóhidat felállították. A híd, a vámdíj, az évi fenntartás és kezelés összköltsége 53.236 forintot tett ki. Alig három évvel később azonban egy új, 55 méteres pontonhidat készítettek.⁴⁸

⁴⁷ TLZ F:004.6. 1873.2.27/64-es, az 1873.5.23/79-es és az 1873.6.11/83-as számok, illetőleg az 1872.9.20-án megkötött szerződés szövege szerint.

⁴⁸ TLZ F:786 Dobos János fundusa 1883.12.13/246-os és a TLZ F:004.14. 1885.6.13/94-es, az 1885.6.13/98-as, valamint a TLZ F:004.17. 1889.4.3/54-es számok szerint. Megjegyzés: A hidat egyébként 1893-ban is restaurálni kellett.

Hajóhíd a Tiszán, Ó-Kanizsánál (állítva 1885/86-ban)

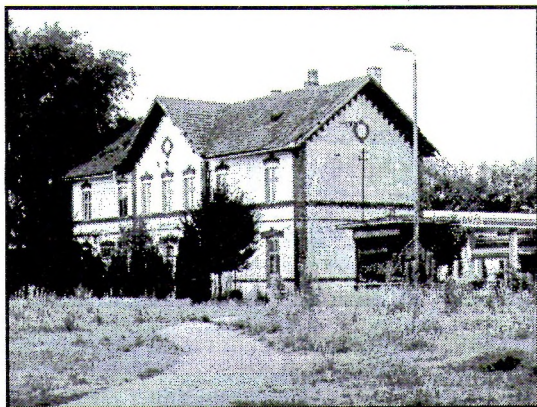
Ezután következhetnek az alföldi településekre jellemző visszás útvisszonyok felszámolására tett kísérletek. Kanizsa útjainak helyzetére a Szeged–Újvidék országút alakulása hatott ki messzemenően. A kérdéses út városon áthaladó része, azaz a város főutcáinak (Fő utca, Gesztenyefasor) kövezése 1884/85-ben történt meg Bíró Bertalan műútépítő kivitelezésében.⁴⁹ A főteret három évvel később Schwartz Bernát kövezte ki. Ő készítette a Törökkanizsára – egyúttal a hajóhídra – vezető műút burkolatát is. Aztán sorban következtek a Szent János utca és sertéspiac (1891), a Szerb utca (1892), a vasúti indóházhoz vezető útszakaszok kövezései, de ezek már házi kivitelben.⁵⁰

A közlekedés fejlődésében tett legnagyobb előrelépést mégiscsak a forradalmi hatású vasút jelentette. Kanizsa vasúti közlekedésbe való bekapcsolódásáról először az 1870-es évek elején esett szó szintén a Szeged–Újvidék közötti vasútvonal keretében. Aztán 15 évig elült a dolog

⁴⁹ TLZ F:786 Dobos János fundusa 1884.9.11/190-es száma szerint.

⁵⁰ TLZ F:004.15. 1887.2.25/19-es, az F:004.16. 1888.4.16/36-os, az F:004.19. 1891.7.7/135-ös, az F:004.20. 1892.8.17/302-es és az 1892.9.26/324-es számok szerint.

és csak 1885-ben merült fel újra, amikor több opció közül a Kállay-féle Szeged–Zenta vonalat preferálták, miután Gregersen és fia, valamint a hídállításhoz is jeleskedő Gfrerer–Wulff mérnökpáros vállalkozásában 1889-ben – kilenc hónap alatt – felépült a vasútvonal és a vásártér környékére helyezett kültéri, a Tisza-vidéki vasutak típusterve szerint emelt vasúti indóház, pontosabban a vasútállomás épülete.⁵¹

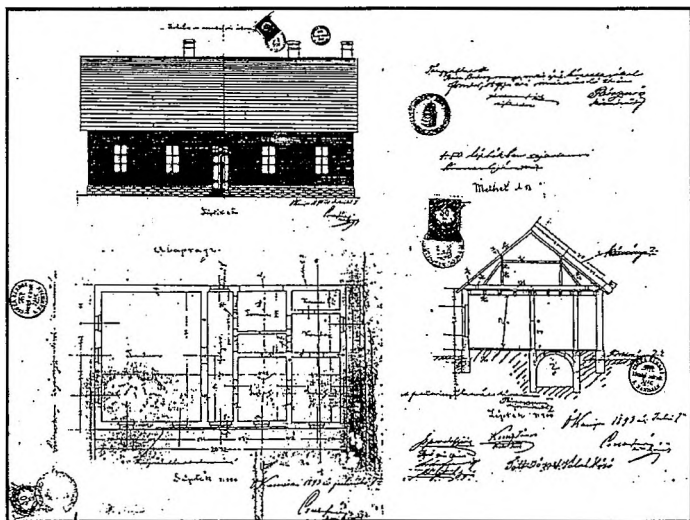
Vasútállomás és indóház (1889)

Az 1860-as évek második felétől a hitfelekezeti iskolák községivé alakítása körüli vitákkal párhuzamosan folyt a tanyavilág iskolahálózatba történő bevonása, azaz a szállási iskolák alapítása. 1869 és 1875 között négy tanyai iskolát állítottak, mígnem az ötödikre csaknem húsz évet kellett várni.⁵² Amíg az előbbieket bérelt épületekben kaptak elhelyezést, addig ez utóbbi, az oromhatári Harmath-féle iskola már rendes – később modellértékűvé váló – terv szerint épült 1893-ban Csuka Sándor városi mérnök elképzelése szerint. (Mint típustervet aztán az úgynevezett millenniumi iskolaépítési akcióban használták fel.)⁵³

⁵¹ TLZ F:004.5. 1871.6.3/71-es és az 1871.7.17/72-es, az F:004.14. 1885.7.14/101-es, a Kanizsai Ellenőr IV. évfolyam 1914.1.18/43-as számai, valamint Révi Zsolt: Vasúti műemlékek védelme, építészeti hagyományok újraélesztése a MÁV-nál, *Műemlékvédelem* XXXVI. évfolyam. 1992. 1. szám. 37-45. oldalai szerint.

⁵² TLZ F:004.4. 1868.5.5/45-ös száma szerint.

⁵³ Szöllősy Vágó László: *Iskoláink krónikája*, Kanizsa, 1991. 63. oldala és a TLZ F:004.21. 1893.7.25/321-es száma szerint.

A kanizsai tanyasi iskolák modellértékű terve (Csuka, 1893)

A XIX. század utolsó évtizedeiben fellendülő tanügy igényeit kielégítő és eleve tanintézménynek létesített épületek persze magában a városban is megjelentek. Ilyenek voltak a Széchenyi és Petőfi (Kőrös) utcai iskolák (1889), valamint az újvárosi (tóparti) iskola (1892/93), ezek mind Csuka mérnök munkái.⁵⁴

A város lakossága az 1870–1890-es periódusban jelentősen emelkedett, mintegy 2.900 lélekkel, ez annyit jelentett, hogy 1890-ben már 15.494 lakost számlált. Ez persze a területi fejlődésre is kihatott. Erre két lehetséges irány mutatkozott: egy déli, a budzsáki szőlők felé és egy északi, a Kőrösön túli Tisza-parti szőlők felé. 1870-től ismeretesek az első telekosztások a déli végeken, amelyek nyomán az elkövetkező 30 évben kialakult az *Újvárosnak* nevezett városrész. Az akkor kimért 80-120 négyszögöles telkek és 5 öl széles utcák képezték az első tervszerű beavatkozást a várostestbe. A kezdeti 41 házhely tervét Vecsey Lajos városi mérnök készítette el.⁵⁵ A másik fejlődési irányban – ahol majd az első kanizsai ipartelepek is

⁵⁴ TLZ F:004.17. 1887.2.25/20-as, az 1887.3.26/31-es és az 1887.8.14/101-es, illetve a TLZ F:004.20. 1892.5.31/158-as, az 1892.7.27/251-es és az 1892.9.26/339-es számok szerint.

⁵⁵ TLZ F:004.5. 1870.3.26/51-es és az 1870.4.11/54-es számok szerint.

felsorakoznak – a Szegedi út melletti szőlőkben az első házhelyosztások 1875-ben történtek meg. Az eredmény az ún. Hoffmann-féle telep. Tíz évvel később itt újabb 25 házhelyet jelöltek ki, 1892-ben pedig a Kőrösön túli építkezések szabályozási terve is elkészült Csuka mérnök jóvoltából. Az 1910-es évekre így kialakult városrészt Kanizsán *Falunak* nevezték el.⁵⁶

A kora '70-es években a városfejlődés igen fontos tényezőjének számított az is, hogy 1870-ben a piac-, azaz a főtér döntő változáson esett át. Ebben az esztendőben ugyanis a katolikus iskolával szembeni Dimitrijevic-féle teleknek a főtérhez való kapcsolásával jött létre a mai főtér ismert formája, és a szó szoros értelmében az említett iskola ekkortól vált „piaci” iskolává, hiszen az előtte lévő volt telket előbb parkosították, később pedig „gyalog-piacként” hasznosították.⁵⁷

Mielőtt rátérnénk a városi iparfejlesztés taglalására, meg kell jegyeznünk, hogy nem csak a város területi fejlődésében történt komolyabb változás. A rendezettséghez és a szervezettséghez hozzátartoztak az 1876/77-ben elkészült városi kataszteri térképek is a majdani telekkönyv alapjaként. Vele párhuzamosan a város új kerületi beosztása feledésbe merítette a régi várostizedeket, hiszen a települést öt kerületre osztották, amelyből az első kettő a Tisza-partra és a szűkebb városközpontra, mígnem az ötödik a tanyás külsőségekre vonatkozott. A kataszteri munkák fontossága mellett kiemelendő az 1883-tól a megyei építészeti szabályrendeletnek Kanizsához idomított alkalmazása és betartása is.⁵⁸

A *kiegyezéstől* kezdődően az iparfejlesztést is előirányozták, amelybe belefoglaltatott a kerékkötőnek számító céhrendszer 1872-es felszámolása. A felszámolással az iparosok új szervezeti egységbe, iparos testületekbe szerveződtek. A kanizsai Ipartestületet 1886-ban alapították (bár az Iparos Olvasókör már 1883-tól kezdődően engedéllyel működött), amikor Kanizsán 213 iparost tartottak nyilván. A szakismeretek fejlesztésére 1888-tól kezdődően iparos iskola is működött.⁵⁹

⁵⁶ TLZ F:004.6. 1875.11.23/105-ös, a TLZ F:786 Dobos János fundusa, 1883.7.30/137-es, a TLZ F:004.20. 1892.3.12/44-es, az 1892.4.19/85-ös és az F:004.21 1893.2.1/73-as, az 1893.3.11/115-ös számok szerint.

⁵⁷ Valkay Zoltán: A kanizsai főtér építészeti képének alakulása 1751–1914 között, *Új Kanizsai Újság* 2010.8.12. XVII. évfolyam (511) 32. szám 12. oldala.

⁵⁸ TLZ F:004.6. 1875.8.21/65-ös, az F:004.7. 1877.4.16/25-ös és az 1878.11.26/146-os számok szerint.

⁵⁹ A Csönd városa, Újvidék, 1982. 17. oldala és a TLZ F:004.16. 1888.2.54/27-es száma szerint.

A földművelésre alapozó Kanizsa ipartelepei közül magától értetődően a mezőgazdasági termények feldolgozását szolgáló ipartelepek voltak túlsúlyban. Az 1870-es években a szabad ipar előmozdítását még kizárólag szél- vagy szárazmalmok állítása képezte. Kanizsán 1885 körül 13 szél- és öt szárazmalom működött. Ebben az időben, pontosabban 1888-ból tudunk gőzmalom-állítási – sikertelen – szándékról is. Arra ugyanis még tíz évet kellett várni.⁶⁰

Vizsgált időszakunkban inkább a városi téглаégetésből egyénivé váló építőipar-kezdeményezés érdemel figyelmet. Ez 1870-ben történt meg, miután a város már nem házilag, hanem árlejts útján adta ki a mindenkori községi téглаégetés jogát. Magáncélokra ugyanakkor mindenki égethetett téglát – amely egyre inkább megjelent a polgári magánépítkezésekben is. Az első, úgymond üzleti célra (eladásra) történt téглаégetés 1875-ben történt Timpl János jóvoltából.⁶¹ A téглаégetés mindinkább elterjedésével 1883-ban merült fel egy helybeli téglagyár alapítási szándéka, amely sajnos csak szándék maradt. A magánjellegű téглаégetési vállalatok képezték a későbbi téglagyarak csiráit. 1883-ban viszont az építőipar részére elengedhetetlen mészégetőt nyitott Donnauer János a gőzhajókikötőtől északra, a Tiszaparton.⁶²

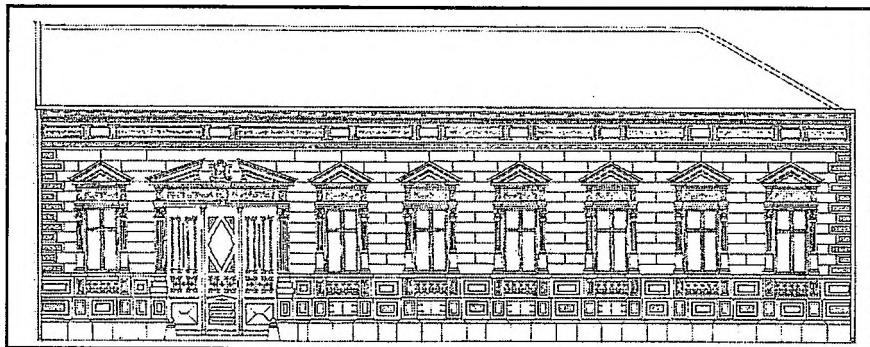
A magánépítkezésekben elterjedő téгла az alakuló polgári építészetre is kihatott, ahol a reprezentációs igények, a módosság sugallata 1880 után – a mezővárosi gyökereihez erősen ragaszkodó – vidékünkön is mindinkább követelménnyé vált. A polgár a házát ugyanis névjegyként és a pusztá egzisztencián túlmutató önkifejező „birtokként” éli meg. Így a városközpontokhoz közel lakó, polgári foglalkozást űző hivatalnok, értelmiségi, tőkés és földbirtokos réteg szükségeként egyre-másra jelentek meg a valamely építészeti stílusszótár szabályai szerint épített, ún. „fordított”, alaprajzukban kéttraktusos, legtöbb esetben „L” alakú, nagy szárazkapus házak. A lazán szellős építésű mezőváros ezek épülésével városiasodott, mivel azok az utcaképből „utca/térfalat” alkotva a városias lét elengedhetetlen légkörteremtői. A polgári miliőt képező építészeti eklektika uralkodó kánonja szerint épített lakóházak közül az első említésre

⁶⁰ Appel Ede: *Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági és statisztikai ismertetése*, Szabadka, 1886. és a TLZ F:004.6. 1873.2.20/49-es száma szerint.

⁶¹ TLZ F:004.5. 1870.2.15/24-es és az F:004.6. 1875.2.9/7-es számok szerint.

⁶² TLZ F:786 Dobos János fundusa, 1883.9.30/198-as és az 1883.11.21/229-es számok szerint.

méltók a következők: a gesztenyefasori Tóth-, azaz Sítai-ház (1884), illetőleg Kanizsa első emeletes lakó- és üzletháza az Úri utcában – a Lungovits-ház (1888–89). Az előző, a helybeli a kimondottan tehetős paraszt-polgári földbirtokos, a második viszont a polgári kereskedő réteg építésének mintapéldánya, hiszen földszintjén bolthelyiségek sorakoztak.

Tóth, azaz Sítai földbirtokos paraszt-polgári háza (1884)

Lungovits Mihály rőföskereskedő Úri utcai háza (1888-89)

A klasszicizáló eklektika kései példányai közé sorolható még a Tripolszky, majd Domonkos patika, mindkettő 1902-ből, illetőleg a Fehér-, azaz Rekecki-ház 1908-ból.⁶³

A stílépítészet alkalmazása persze a középületeknél magától értetődőbb. Érdekes, hogy az 1870-es évek nagyobb városi középítkezései között jórészt bővítéseket, jelentősnek mondható rekonstrukciókat vehetünk számba. Ezek közé sorolhatók a városháza 1873-as és 1878-as bővítései (ez utóbbi esetben egy 10,40×6,40 méteres tanácsteremről volt szó), a nagyvendéglő karzatos díszteremmel való kibővítése (1878) vagy a katolikus plébánia bővítése és rekonstrukciója (1879).⁶⁴

⁶³ Valkay Zoltán: Eklektikus lakóházépítés Kanizsán a XIX. század végén, XX. század elején, *Új Kanizsai Újság* 2010.12.2. XVII. évfolyam (527) 48. szám 12. oldala szerint.

⁶⁴ TLZ F:004.6. 1873.2.13/46-os, az 1873.2.27/63-as, az 1873.5.8/68-as, az TLZ F:004.7. 1878.3.28/30-as, illetőleg a TLZ F:004.8. 1879.7.17/164-es számai szerint.

**Az ó-kanizsai régi városháza
(Fodor 1850-es rekonstrukció, Vecsey 1873-as és Csuka 1878-as
átalakítások és bővítés)**

Közülük talán a nagyvendéglő bővítése számított a legjelentősebbnek. Ugyanis Homay János bérlő kérésére a nagyvendéglő régi nagytermét vendégszobákká alakították, amiért új nagytermet kellett építeni. Ez utóbbi létesítését a fellépő színi előadások igényei is sürgették. A munka értéke 8980,44 forintot tett ki. A rozszant tetőt Piri Bálint helyi ácsmester cserélte ki, a díszes nagyterem aranyozását pedig a budapesti Litschauer és Gütz mázoló cég készítette el.⁶⁵ Mindhárom épület tervezését Csuka Sándor Kanizsa harmadik, mondhatni „örökös” községi mérnöke végezte, aki 1877-től 1907-ig töltötte be eme fontos posztot. Harmincéves mérnöki és városrendezői tevékenysége lefedte Kanizsa mezővárosból rendezett tanácsú várossá való előlépésének idejét, amelynek bekövetkeztében mind – majd a továbbiakban látni fogjuk – elvülhetetlen szerepet játszott.⁶⁶

⁶⁵ TLZ F:004.7. 1878.4.10/48-as, illetőleg az F:004.9. 1880.1.8/21-es, 1880.3.18/38-as és az 1880.6.25/101-es számok szerint.

⁶⁶ Valkay Zoltán: Kanizsa mérnöke – Megemlékezés Csuka Sándor (?–1909) községi mérnök városmegalapozó munkásságáról, Új Kanizsai Újság, XVI. évfolyam (472) 45. száma, 2009.11.12. 12. oldala szerint.

A polgári „fordított-házhoz”, azaz oldalházhoz képest a XIX. századvégi népi építészet hosszasan érlelt hagyományok eredménye. A kanizsai parasztház, hasonlóan a bácskaihoz – háromtagozatú, azaz háromosztatú, az utcára merőlegesen épített ún. „egyenes ház” az utca felől tisztaszobával, középütt konyhával, hátul pedig vagy egy második szobával, vagy a szegényebbeknél kamrával. Az így tagozódó ház előtt fedett, legtöbbször faoszlopokon nyugvó, elkertelt tornác fut végig az utca felől kiskapuvál. A ház hosszában, vele egy vonalban helyezkedett el az istálló, a félszer, szemben vele pedig az ól, a góré és a földpince volt.⁶⁷

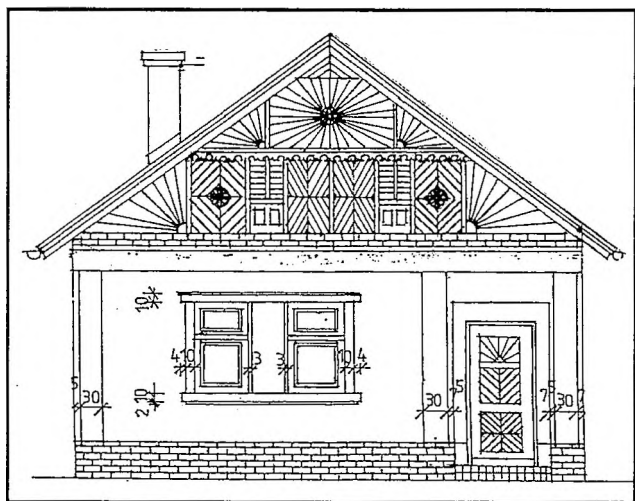
A házak leggyakoribb építőanyaga a föld, annak vertfalként való megépítése, esetleg a vályogtéglá, jóval ritkábban gömölye-, patics- vagy tutajfal. Az elenyésző esetű téglából épült házat „városi divatúnak” tartották.

A ház tetőzetének anyaga a legközségesebb nád, ritkábban cserép és fazsindely. Kanizsán, hasonlóan a többi Tisza-menti községhez, a deszka-csúcsfalak voltak elterjedtek, amelyeket változatos „napsugaras” formában készítettek, de nagy számban akadtak régebbi, sárral betapasztott, nádból készült tűzfalak is, amelyek az 1870-es évektől fellendülő tiszai fakereskedelem előtt voltak általánosak.

A neobarokk stílusnak megfeleltethető napsugaras oromzatok az 1880-as, de még inkább az 1890-es évek népjóléti időszakában terjedtek el – köszönve a szegedi árvíz utáni, a királyi bizottság, mérnökei által tervezett típustervek helyi ácsmesterek által széles *diapazonban* interpretált módozatainak, valamint az olcsó fűrészelt fát biztosító helybeli fűrésztelepeknek. Kanizsán az első fűrésztelepet a valamikori fakereskedő, Deutsch Fülöp és fiai nyitották meg 1896 körül a Tisza-parton, amelyet 1901-ben éppen egy szegedi, a Milkó-cég vett át.⁶⁸

⁶⁷ Bács-Bodrogh vármegye monográfiája, szerkesztette dr. Borovszky Samu, Budapest. 1909. 325-328. oldalak szerint.

⁶⁸ Valkay Zoltán: *Zenta építészete*, Újvidék-Zenta, 2007. 257-258. oldala, valamint a TLZ F:004.29 1901.8.12/239-es és az 1901.12.6/342-es számok szerint.

XIX. század végi „Napsugaras” oromzatú ház Magyarkanizsán

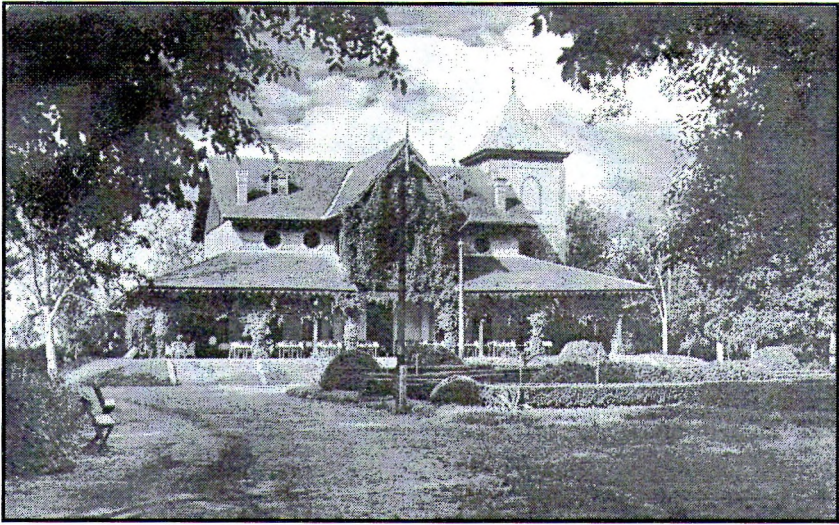
A kanizsai napsugaras oromzatok jellegzetességeinek leírására hívjuk segítségül Batta Pétert, aki ezt írta róluk: „A háztető csúcsába apró, fából kifűrészelt keresztcske van elhelyezve. A tető háromszög közepe táján kerek luk (belőle pirosló kukoricacsövek lógnak), a „nap” s szertefutó sugarai. Ebben az esetben a delelő napot ábrázolja. De vannak a felkelő napot sugárzó is. Vannak házak, melyek oromfala 8-10 mezőre van felosztva, s változatosan bordázásokkal, mértani mintákkal kirakva. Erre szép példa Kanizsán a Váradi tálás mesteré, épült 1870-ben. Az oromfal mellett a kiskapu is jellegzetes napsugaras díszítésű. A ház kéménye is különleges: kerek nyílású mind a négy oldalán s fedett. Az 1930-as években a házakról – jellegzetességükről az ácsok már nem tudtak. Csak bevált építészeti gyakorlat szerint készítették. Manapság már téglával falazzák be az oromfalat. Vannak néprajzosok, akik Istenszemnek tartják s keresztény hatásnak, de mivel a „szemet” többször virággal, gallyakkal díszítik – régebbi „napimádásos” korszakban kell eredetüket keresnünk. E díszítéseket festették is.”⁶⁹

⁶⁹ Batta Péter: Felkelő-napos oromzatok, *Kalangya*. 1936. 5/4-es szám 268-271. oldalai szerint. Megjegyzés: A kanizsai Batta Péter ügyvéd, művészeti író, festőművész szinte elsőként hívta fel a figyelmet a napsugaras oromzatokra.

4.2. A millenniumi építkezések és a századforduló évei (1895–1907)

Ami az előző évtizedekben alapjaiban csak felvetődött, az az 1890-es évektől kezdődően – igaz, hogy jórészt kellett hozzá a millenniumi ünnepi fellángolás lendülete – többnyire meg is valósult Kanizsán. Így például a polgári igényt még csak sejtető nagykozmabeli díszterem, amelyet az 1880-as évektől színházteremként is hasznosítottak, vagy az alakulgató Népkertben szórakozásra állított kisebbszerű kioszk helyett kimondottan a helybéli polgári öntudat kifejeződéséeként épült fel – a millenniumi ünnepségeket is hirdető – az átalakított park gyöngyszeméeként a népkerti Vigadó impozáns, romantikus, *fachwerkes* épülete. A nyári, 3-400 személyt befogadó mulatóhely felépítését még 1890-ben elhatározták. A 6.682,77 forintos költségvetésű terveket Csuka Sándor községi mérnök készítette el 1893-ban. Az épület építési árlejtését a következő év áprilisában tartották, miszerint a kőművesmunkát Tóth József nyerte el, míg az ács munkát Deutsch Simon tudhatta magáénak. Tóth Józseffel mint fővállalkozóval 1894. május 19-én kötöttek építkezési szerződést. A 160 négyzetméteres tánctermet, ebédlőt, csapszéket, konyhát, öltözőt és lépcsőn megközelíthető karzatot, valamint a tágas fedett teraszt magába foglaló építkezéssel 1894 őszére készültek el, s ez Csuka mérnök főépítészeti művének számít.⁷⁰

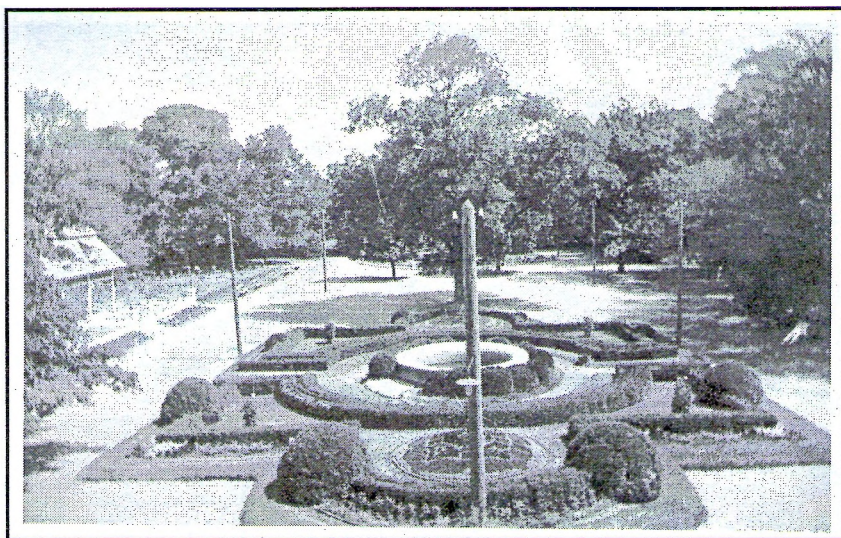
⁷⁰ TLZ F:004.22. 1894.4.18/186-os és az 1894.10.16/372-es számok szerint. Megjegyzés: A Vigadóval egy időben épült a népkerti kertészlak is, szintén Csuka Sándor tervei szerint.

A népkerti Vigadó romantikus épülete (Csuka, 1894)

A Népkert viszont az 1885-től szolgálatba álló, kitartó és szorgalmas Bednárcz Károly városi kertész *opus magnum*ának vehető, aki egyesítve és a Dézsmakertből a Népkert tőszomszédságába telepítve, illetőleg a szigetbéli szilvással kibővítve a kanizsai faiskolákat, komoly anyagi alapot teremtett a kanizsai Népkert szakszerű kialakításához. A gondjaira bízott kertet kibővítve az 1890-es évek közepére szökőkutas medencével, virágrondellákkal és fenséges kőrisfa *allé*val ellátott – a mindenkori kanizsaiak büszkeségét betöltő –, 11 holdas, országos hírűvé váló magyar-kertet varázsolt belőle.⁷¹

⁷¹ Valkay Zoltán: A kanizsai zöldember – Tisztelgés a 150 éve született Bednárcz Károly (1860–1926) kanizsai városi kertész élete és munkássága előtt, *Új Kanizsai*

A kanizsai Népkert szökőkút-medencés és virágrondellás központi része

Kanizsa millenáris megemlékezése, bár időben megkezdte a felkészülést, igencsak furcsa történetet vázol elénk. Még 1893 májusában – miniszteri felszólításra – az ezredév megörökítésére egy község által létesítendő épület emelése mellett döntöttek. Ez rendkívül fontosnak ígérkezett, ugyanis a vármegyei alispáni hivatal körrendeleti felkérésére, hogy a millenniumi kiállításra a községben 1867 óta emelt nyilvános- és középületek fényképeit küldje el, Kanizsa kelletlenül visszakozott, mivel „*Ókanizsa községben a középületeket illető oly nagyobb szabású épületek, amelyek az ezredéves 1896-iki országos kiállításon fényképileg méltóan bemutatathatók lennének, 1867 évtől a mai napig emelve nem lettek*” – állt a válaszbán.⁷² A tudat, hogy a községben nem létezik olyan reprezentáns épület, amelyre méltóan büszke lehetne Kanizsa, csak megerősítette a korábban meghozott

Újság XVII. évfolyam (480) 1. száma 2010.1.7-ei 12. oldala, a (481) 2. száma 2010.1.14-ei 12. oldala és a (482) 3. száma 2010.1.21-ei 12. oldala szerint. Megjegyzés: 1898 után a kanizsai Népkertet Erzsébet-ligetnek nevezték el a tragikus sorsú királynőre való tekintettel. A parkot az 1900-as évek elejétől Bednárz Károly személy szerint bérbe vette, úgyhogy attól kezdve biztosított volt fejlődése.

⁷² TLZ F:004.21. 1893.5.25/215-ös és az 1893.6.8/248-as számok szerint.

elhatározást. A millenniumi bizottság elképzelése szerint az új községház, az 1890-től aktuális szegények háza vagy a községi iskola építése lehetne a célra előirányzott 50.000 forintból. Felmerült azonban az is, hogy Császkai György kalocsai érsek 40.000 forintnyi alapítványi összegéhez – amelyet egy leánynevelde építésére hagyományozott – némi hozzátoldással megoldhatnák az új városháza és egy nagyobb vendéglő építése mellett egy egész sor épület elbontásával a kérdéses leányiskola kérdését is. Ez persze túlnőtt minden pénzügyi lehetőséget. Aztán egyszerű megoldásra jutottak: a millennium méltó megünneplésére Kanizsa leányiskolával kibővített apácázárdát állít, valamint a fennmaradt összegből még három tanyasi iskolát emel. Nem sokkal később ehhez párosult az ezredév emlékére facsoportok vagy emlékfák ültetésének pompás gondolata.⁷³

Az Ó- és Törökkanizsai Takarékpénztár piactéri telkén még 1884-ben elhatározták egy apácázárda építését. 1890-ben dr. Haynald Lajos bíbornok 40.000 forintos alapítványt hagyott egy kanizsai katolikus nőiskola felállítására. Három évvel később – az ezredéves ünnepség keretében – egy 4 elemi osztályos, illetőleg 4 osztályos polgári leányiskolát magába foglaló zárdát emelését határozták el. 1897-ben írták ki az országos szintű építészeti pályázatot, amelyre 16 pályamű érkezett. Az érseki hatóság által elbírált tervek közül első hely jutott a „Vörös kör vörös vonallal” jelű pályaműnek, amelyet Kolbenheyer Viktor budapesti műépítész készített. A 78.045,33 koronát kóstáló épületre 1900 februárjában tartották meg az építési versenytárgyalást, amelyet a hódmezővásárhelyi Kruzsligh Péter nyert 12,10%-os engedménnyel. Az 1900 márciusában megkezdett munkát augusztusban már be is fejezték. Miután a „Miasszonyunkról” elnevezett 12 iskolanővér elfoglalta új otthonát, szeptember elsején az 522 elemista és a 75 polgári iskolás lány részére a tanintézmény megnyílt. Az impozáns, eklektikus stílusú, városképépítő emeletes sarki épületen belül 24 növendék számára internátust is biztosítottak. Az épületet szeptember 9-én nagy ünnepség keretében dr. Császkai György kalocsai érsek szentelte fel. Összel az udvarát parkosították, 1905-ben pedig Márton Mátyás jóvoltából „Lurdi Szűz Mária” kápolna létesült a zárdában.⁷⁴

⁷³ TLZ F:004.22. 1895.1.31/22-es és az F:004.24. 1896.6.12/216-os, 1896.11.25/371-es és az 1896.12.21/449-es számok szerint.

⁷⁴ TLZ F:786 Dobos János fundusa 1884.5.17/136-os, az F:004.17. 1889/184-es, F:004.23. 1895.1.31/22-es, F:004.25. 1897.5.20/200-as, az 1897.7.8/267-es, az

**Ó-Kanizsa millenniumi emlékműve: a Haynald-féle leánynevelde
(Kolbenheyer, 1900-1901)**

Az 1893-ban épült, ún. Harmath-féle tanyasi iskola annyira bevált, hogy a községi millenniumi iskolaépítési lázban – Csuka Sándor községi mérnök típustervvé avanszálódott elképzelése szerint – további három tanyasi iskola építését irányozták elő. A Tóth-, a Bagi- és a Nagy-féle iskolák 1899-ben készültek el. A jórészt dűlőutak mellett épült intézmények a kor igényeinek mindenben megfeleltek – modernnek és egészségesek voltak. Mindegyikhez két szoba–konyha–kamra beosztású tanítói lakás és hatalmas félholdas kert tartozott. (Nem sokkal később a már említett típustervek szerint építették fel szintén a Dukai-, valamint a Bata-féle tanyasi iskolákat 1902/3-ban, illetőleg 1904-ben).⁷⁵

F:004.28. 1900.2.16/106-os, az F:004.29. 1901.10.12/310-es, az F:004.33. 1905.4.29/120-as, az F:004.34. 1906.12.3/626-os, az F:004.36. 1906.8.19/612-es számok, valamint Kávai Szabolcs: *Emberségünk vára*, Tóthfalu, 2001. kiadványa szerint.

⁷⁵ TLZ F:004.25. 1897.4.21/143-es, az 1897.5.20/197-es, az F:004.30. 1902.5.17/210-es, az 1902.9.12/388-as, valamint az F:004.33. 1905.2.22/52-es, az 1905.12.5/485-ös számok szerint.

Bár a szó szoros értelmében nem tartoztak ide, mégis itt szükséges megemlíteni – hiszen a millenniumi építkezések között is szóba kerültek –, hogy a szegények és aggok részére épített szegényház 1899–1900-ban, illetőleg a polgári fiúiskola 1901-ben épült fel.

A helybeli Keresztény nőegylet egyébként 1890-ben indítványozta egy szegények és sínylődők házának építését. A tervezésre előbb nyilvános pályázatot akartak kiírni, végül 1898-ban mégis Csuka Sándor mutathatta be a szegényházra vonatkozó elképzelését. Egy évvel később – megyei jóváhagyással – a mintegy 30.000 koronás beruházásra versenytárgyalást hirdettek. Az építést Bernáth Mihály helybeli kőművesmester nyerte el. Az épület alapkövét 1899. október elején helyezték le, és a következő év folyamán fel is épült. Az intézmény vezetésével megbízott, „Szentséges Megváltóról elnevezett” soproni irgalmas nővérek 1901. január 1-jén nyitották meg kapuit, amely kezdetben 60-70 elaggott személynek adott otthont. 1902-ben Jelenszki Bálint 1.616 koronáért átcserézte az épületet, 1903-ra pedig elkészült a „Szent Kereszt tiszteletére” épített szegényházi kápolna. Építését Tóth József és Uri György végezte, a berendezését Márton Mátyás prépost biztosította. 1907-ben a szegényházat 20.000 korona költségen árvaházzal bővítették, amelynek terveit szintén Csuka Sándor készítette. Ezzel az épület főfrontja 88,84 méter hosszúra nőtt.⁷⁶

⁷⁶ TLZ F:004.18. 1890.1.29/29-es, az F:004.26. 1898.1.31/23-as, az F:004.27. 1899.10.3/283-as, az F:004.29. 1901.1.25/10-es, az F:004.30. 1902.5.17/182-es, az 1902.6.12/241-es, az 1902.11.7/471-es, az F:004.31. 1903.1.30/89-es, az 1903.5.29/248-as, az F:004.34. 1906.1.27/10-es, az 1906.3.30/63-as és az F:004.35. 1907.1.27/98-as számok szerint. Megjegyzés: Az 1980-as években bontották el, hogy helyébe iskola épülhessen.

Szegények és aggok háza (Csuka, 1899-1900 és 1907)

Az 1890-es évek végén merült fel, hogy a polgári fiúiskolát a belső óvodaépületbe helyezik, miközben az óvoda a Katona Sándor-féle tanítói lakásba kerülne. A szükséges átalakítási tervet Csuka Sándor készítette 1896-ban. Ebből azonban nem lett semmi. E helyett az óvodát a Vinczer-féle épületbe helyezték, és az óvoda melletti dr. Roxer Gyula lakását felhasználva Csuka a polgári iskolaszék meghallgatása után új tervet készített – miszerint a főorvosi lakás és az óvodaépület együttesen képezte az új iskolát. A vállalkozásra 7.496,44 koronát irányoztak elő. 1901 nyarán aztán Csitári István és Törtei János már javában dolgozhattak, miután megnyílhatott a polgári fiúiskola a fennem taglalt leánynevelde méltó párjaként a valamikori Egyháztéren.⁷⁷

Felsorakoztattunk tehát több olyan városi „építészeti ügyet”, amelyek 5-10 esztendő múlva valósultak meg. Ezekhez hasonlatosan mondható el az is, hogy az 1880-as évek végétől beindulni látszó helyi iparosodás eredményeként 1896-ban végre megalakult a Tisza-parti Deutsch-féle gőzmalom és gőzfűrésztelep, illetőleg 1897-től az Újváros alatti Majoros-féle tégláégető mint az első jelentősebb kanizsai üzemek, amelyek nyomában az 1900-as évek elején jelentek meg a Törteli- és a Fehér-féle telepek (mindkettő 1903-ban közel a vasútállomáshoz). Ezeket a későbbiek folyamán Kanizsa meghatározó ipartelepei között tartjuk számon. Meg kell

⁷⁷ TLZ F:004.24. 1896.5.2/167-es, az 1896.7.16/235-as, valamint az F:004.29. 1901.2.7/40-es, az 1901.8.12/248-as és az 1901.10.12/319-es számok szerint.

ugyanakkor jegyeznünk, hogy a századfordulón a kanizsai iparvállalatok közül egy sem akadt, amely tíz embernél többet foglalkoztatott volna.⁷⁸

A XIX. századvég és XX. századelő Kanizsája egyik fő kérdésének számított a régi, sokszor bővített, tatarozott kórház, ugyanis az 1890-es évek közepétől az égető kórházszükségletre egyre csak azt hangoztatták, hogy újat kellene építeni. A tervekre előbb pályázatot szerettek volna kiírni, de 1897-ben mégiscsak Csuka Sándor községi mérnököt bízták meg a tervezéssel. A kanizsai kórház helyéül az időközben felépült szegényház és a vasúti indóház közötti ligetet szánták. Főhomlokzata délkeletre nézett volna. Egyébként Csuka 1903-ban készült el a „T” alakú, cca. 47,65x31,05 méteres, 42.045,53 koronás költségvetésű kórháztervével. A magas költségekre való tekintettel – a jóváhagyás ellenére – vagy 20 évre levették a kórház építését a napirendről. Hasonlóan jártak el Csuka 1898-ban, illetőleg 1900-ban készített járványkórházterveivel is, amelyek építését szintúgy pénzhiány miatt bizonytalan időre halasztották el.⁷⁹

Az 1890-es évek második felében több olyan elképzelés merült fel, amelyek később a rendezett tanácsúvá váló Kanizsa fő attrakciójává váltak. Ezek közül az egyik a népkerti fürdőállítást. A Tiszán ugyanis könnyű volt 1895-ben fürdőházat emelni, ám sokkal nehezebbnek ígérkezett az általa kiváltott felbuzdulás: a Népkertben felállítandó – dr. Roxer Gyula és dr. Schuller Gábor által is támogatott – Ártézi fürdő. Csuka Sándor városi mérnök 1895-ben készített tervrajza szerint a 20,60x56,20 méteres fedett- és nyári uszodából álló épület 10.271,70 forintba került volna, amely akkor nagy tételnek ígérkezett, ezért a kivitelezést bizonytalan időre elhalasztották. Később a véletlennek és a jószerencsének köszönhetően a fürdőépítés az 1910-es évek Kanizsájának egyik fő építészeti produkciójává vált.⁸⁰

A másik vízió a városi büszkeséget és fő identitást meghatározó városháza volt. A millennium évében ugyanis a régi városháza – négy esztendővel korábban megjavított – rozszant tornyát lebontották, és bár már

⁷⁸ TLZ F:004.25. 1897.3.26/121-es, az F:004.31. 1903.5.29/276-os, az 1903.7.28/404-es és az 1903.10.23/527-es számok szerint.

⁷⁹ TLZ F:004.25. 1897.10.29/369-es, az 1897.11.25/418-as, az F:004.26. 1989.7.7/225-ös, az F:004.28. 1900.1.29/36-os, az 1900.2.16/110-es, az 1900.6.26/211-es, az F:004.30. 1902.5.17/209-es, az 1902.11.29/535-es és az F:004.31. 1903.4.9/199-es számok szerint.

⁸⁰ TLZ F:004.23. 1895.1.31/29-es és az F:004.24. 1896.9.11/330-as számok szerint.

1892-ben az új építésére alapot létesítettek, arról 1900-ban lemondtak azzal, hogy a kibővített jelenlegi községház a kor igényeinek megfelel. A kényes témát majd csak hat évvel később veszik elő, de akkor már a rendezett tanács elengedhetetlenné vált reprezentációjának fényében szemlélték a városházépítés kérdését.⁸¹

Mielőtt még rátérnénk a városépítés ún. „léptékváltásos” korszakának jellemzésére, meg kell említeni egy másik toronynak; történetesen a katolikus templom tornyának megmagasítását is, amelybe 1897-ben a tűzórség, 1900-ban pedig a budapesti Müller János jóvoltából egy 12 L órát ütő új óra került. Maga a toronymagasítás 1902-ben vált szükségessé, amikor id. Bata Sándor közművesmester Kikindai Aladár érsekuradalmi mérnök útmutatásai alapján 4,5 méterrel emelte meg azt. A négy fiatoronnyal ékesített, vagy 48,5 méter magas templomtornyba 1902. október 6-án került fel az aranyozott kereszt. A toronymagasítás gesztusát akár az újabb városi építkezések mértékadó léptékének is szánhatták.⁸²

Elhanyagolhatatlan ugyanakkor annak szóvá tétele is, hogy Kanizsa nevének megváltoztatásával is készülni vélt a várossá válás döntő lépésére. Ugyanis 1902 májusától kezdve a 35.812 holdas és tanyáival együtt 16.532 lelket számláló Ó-Kanizsa új és hivatalos neve Magyarkanizsa lett. Mi több, 1907-től pecsétcímere is némi módosításon esett át.⁸³

⁸¹ TLZ F:004.20. 1892.4.19/98-as, az F:004.24. 1896.4.28/165-ös, az 1896.5.2/182-es és az F:004.28. 1900.6.26/214-es számok szerint.

⁸² TLZ F:004.25. 1897.3.26/84-es, az F:004.28. 1900.12.17/394-es, illetőleg az F:004.30. 1902.9.20/399-es, 1902.11.7/466-os számok szerint.

⁸³ TLZ F:004.30. 1902.5.22/230-as, az 1902.9.12/340-es, valamint az F:004.37. 1908.6.3/278-as és az 1908.8.19/415-ös számok szerint. Megjegyzés: Van olyan adat is, miszerint 1904. január 11-étől lett a város hivatalosan Magyarkanizsa.

5. A rendezett tanácsú város építkezései (1908–1918)

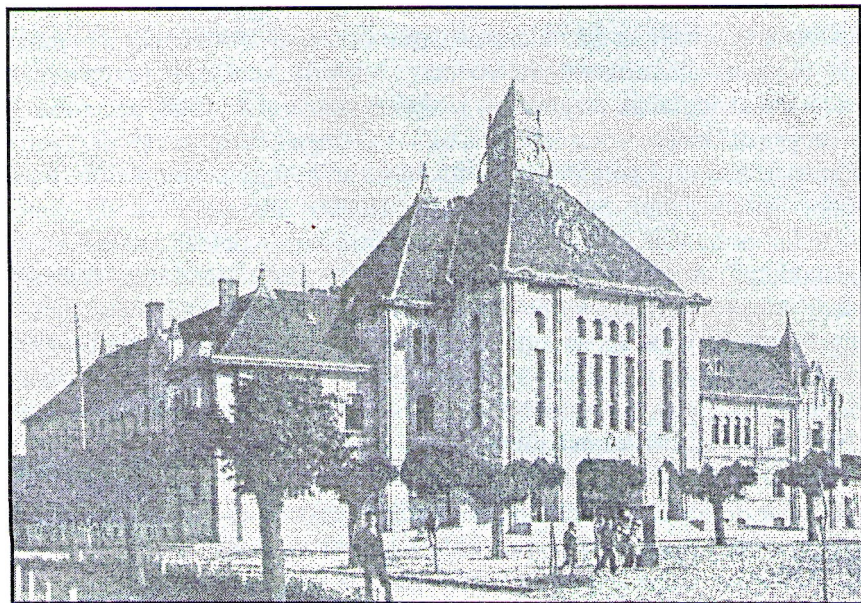
Azzal, hogy az 1908. március 12-ei miniszteri rendelettel Magyarkanizsa rendezett tanácsú várossá lépett elő, régtől óhajtott vágya teljesült a Tiszaparti település közönségének. Az újdonsült „város” ügyeinek rendezése ezen túl azon a 82 virilis és 82 választott, azaz összesen 164 képviselőn múlt, amelyet az öt választókerületre osztott (a VI–VIII. kerületek a külsőségeket és a tanyákat foglalták magukban) település polgárai az 1908. december 28-án megesett nagy kocsmaabéli alakuló közgyűlésen megválasztottak. Magyarkanizsa első polgármestere 95:56-os arányú győzelemmel dr. Király Sándor lett Mihályi Sándor előtt. A 18.900 lakossal, 74.509 korona bevétellel és 63.237,77 korona kiadással bíró város példás gazdálkodásról tanúskodott.⁸⁴ A szó szoros értelmében 1908 végén rendezett tanácsúvá alakult Magyarkanizsa, 1909 elején az akkor korszerűnek ható városok kongresszusába is betagozódott, hogy tapasztalatot szerezzen a városvezetés tudományából. Az szerint az egyik legfontosabb a városok háztartásának rendezése volt. Magyarkanizsa az ország 109 rendezett tanácsú városa közül a 29. helyen állt, a városi törzsvagyon tekintetében a 6., a tisztavagyon tekintetében 5., az évi jövedelem tekintetében pedig a 14. Az összes városok közül csak öt költött többet tanügyre, négy egészségügyre, és hat városnak volt nagyobb gazdasági kiadása. Ehhez képest viszont az iskolákon kívül nem voltak közintézményei, így járásbíróháza (amelyet 1871 és 1899 után 1910-ben újfent sikertelenül kísérelt meg elérni), nem volt vízvezeték-csatornázása, hiánynak számítottak a kövezett utak... és jobbára csak termelő nép lakta...⁸⁵

A város új jogállásának és városiasságának reprezentálására egy új, a városképet alapjaiban meghatározó, korszerű városháza emelésével próbált rangot adni. A kiírt országos szintű építészeti tervpályázatra a 29 beérkezett pályamű közül a „Szív” jeligéjű munkával nyert 1908 márciusában Reiss Zoltán budapesti építész. A 418.000 koronába kerülő elképzelését „modernnek és a kor igényeinek megfelelő, szilárd és díszes építkezésűnek” tartották, de túl költséges lévén a pompás saroktorony és a hátsó, utolsó szárny elhagyásával az építésszel 250.000 koronára faragtatták le költségeit. A régi, sokat toldott-foldott városháza helyére telepített,

⁸⁴ TLZ F:004.37. 1908.6.3/278, 1908.12.15/612 és az 1908.12.28/618-as számok, illetőleg a TLZ F:435 Kanizsai Újság IV. évfolyam 1911.10.15/67-es száma szerint.

⁸⁵ TLZ F:004.38. 1909.2.26/93-as, az 1909.6.30/261-es számok szerint.

vízvezetékkel-csatornázással, központi fűtéssel és villanyvilágítással ellátott impozáns, a város főterét és imágóját meghatározó, szecessziós vonalú épület 1911 márciusa és 1912 decembere között épült fel Medgyesi István kanizsai építőmester erőfeszítései nyomán.⁸⁶

Az új, monumentális kanizsai városháza (Reiss, 1911-12)

A városháza eredeti pályázati terve a szecesszióra jellemző aszimmetrikus, oldaltornyos, arányaiban lenyűgöző, tekintélyt és tiszteletet parancsoló, a főtérről nézve markáns középrizalitos épületet mutatott.⁸⁷ Még leegyszerűsített kivitelezésében is igen merésznek mondható. E merészségre kiváló példa a főtérré rizalitszerűen kiugró tanácsterem függőleges szalagablakai, a helyben nem szokásos „saarinen-ablakok” alkalmazása, a díszes bádog-koszorúzat és a geometrikus sima faltükrök használata. Az „U” alaprajzi formájú épület összhatásában a függőleges irányultságú vonalak,

⁸⁶ TLZ F:004.37. 1908.3.11/97-es, az 1908.4.15/197-es, az F:004.38. 1909.4.30/162-es, az 1909.6.30/245-ös, az TLZ F:435 Kanizsa IV. évfolyam 1911.3.9/20-as és az 1911.4.6/28-as számai szerint.

⁸⁷ Bács-Bodrogh vármegye története, szerkesztette dr. Borovszky Samu, Budapest, 1909. 313. oldala szerint.

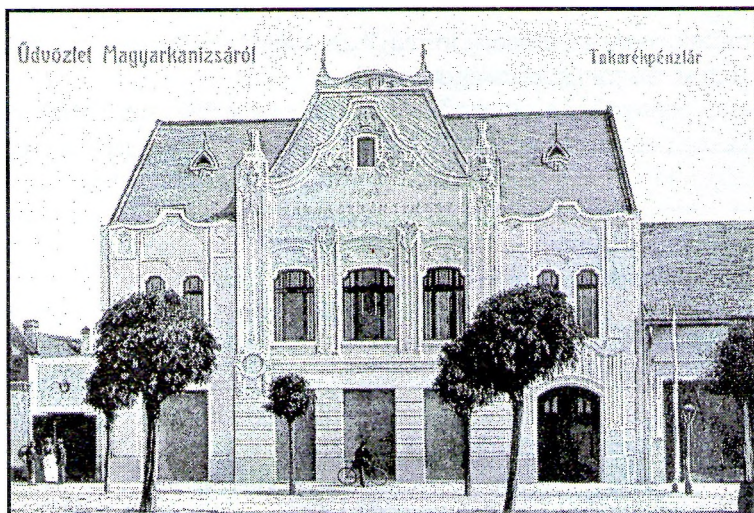
az erős égbetörő fél-oszlopok domborodnak ki. Külön dicséretes a főtérré néző homlokzaton az eredeti formájában kiépített tornyocska, amelynek vonalvezetése filigrán kecsességet sugall.

Hatása, pontosabban építészének hatása egy egész sor, 1911 és 1912 között készült szecessziós stílusú kanizsai polgárházról leolvasható, így a főtéri Grünfeld- és Bérczi-házakról, a főutcai Bata-féle vaskereskedésről vagy a kicsit kintebb épített Karácsonyi- és Grüner-házakról. Mindegyikükre jellemző a Reiss Zoltán által alkalmazott oszlopokkal keretezett pártázatos, közép- vagy nagy kapubejáratos rizalit, a díszítőmotívumok szigetszerű és mindinkább egyszerűsödő formája, amely kimondottan friss és „modern” hatás a korabeli Magyararkanizsa épített miliójében.⁸⁸ Abban a hangulatban, amelyben túlnyomórészt az úgymond „fejlett eklektikus” etalon szerint emelt épületek adták meg továbbra is az alaphangszűlyt, ezek szemléltetéséül említsük csak meg a Bata-, (1908) a Longa-, a Singlédi- és Bata Nándor-féle házakat vagy a Dukai-féle keresztény takarékos és rezidenciát (mind 1912-ben épült) a város szűkebb központjában. Az elvétve megjelenő magyaros szecessziós építészetet, annak is florális (virágmintás) változatának jegyeit leginkább az 1910-es években emelt Szappanos-féle házról olvasni le, amelynek egyedülállóságát a konzervatív és klasszikus ízlésű Magyararkanizsán Szappanos Béla rajztanárnak mint alkotónak köszönhetjük.⁸⁹

Az önazonosságot növelő új monumentális városháza mellett a szintén főtéri emeletes Kaszinó és Takarékpénztár (1907-1908) – utóbbi Reiss építész első és talán legszebb, de mindenképpen legharmonikusabb kanizsai munkája – sugallt igazi városias jelleget.

⁸⁸ Valkay Zoltán: Reiss Zoltán kanizsai opusa, *Helyismereti Almanach*, Zenta 2006, 83-99. oldal.

⁸⁹ Valkay Zoltán: A kanizsai „cifra-palota”: a Szappanos-ház, *Új Kanizsai Újság* XVIII. évfolyam (560) 29. szám 2011.7.21. 16. oldala szerint.

A főtéri Kaszinó és Takarékpénztár épülete (Reiss, 1907-8)

A kanizsai főtér épített keretének emelkedettségét még inkább növelte a kisebb palotának beillő takarékpénztár melletti 3.200 férőhelyes, új és tágas templom építésének merész gondolata. A pártoskodásba kezdő kanizsaiak hosszas huzavona után aztán mégiscsak a meglévő Órangyalok templom bővítése mellett döntöttek 1911/12-ben. A bővítési terveket (és az emlegetett 3.200 férőhelyes új templom tervét is) a hírneves Foerk Ernő, valamint társa, Petrovác Gyula építészek készítették, a kivített pedig a helybeli Medgyesi István és társai vállalták el 101.194,13 korona összegért. A kereszthajóval, sekrestyével, valamint kisebb parokliszekkel megnagyobbított, 20 darab Zsellér Imre-féle új üvegfestésű ablakkal ékesített rekonstruált templom összetett latinkereszt alaprajzot nyert. Hossza 62,5 méterre nőtt, kereszthajója 35x14 méteres, boltozatának magassága 15,60 méter. Tornya 48,5 méter magas. A szinpompába öltözött, kibővített és felújított templomot 1913. május 15-én szentelte fel dr. Horváth Győző püspök.⁹⁰

⁹⁰ TLZ F:435 Kanizsai Újság IV. évfolyam, 1911.3.5/19-es, az 1911.4.2/27-es, az 1911.4.9/29-es, az 1911.4.23/33-as és az 1911.4.27/34-es, valamint a Kanizsai Újság VI. évfolyam 1913.4.27/17-es számai szerint. Továbbá Klamár Zoltán: *Örökségünk. Kanizsai képeskönyv*, Tóthfalu, 1995. 41. oldala szerint.

**A kibővített Órangelok katolikus templom
(Foerk-Petrovác, 1911-12)**

A növekvő tehetőséget és igényt fejezte ki a második kanizsai katolikus templom építése is, amely bizonyos értelemben a főtérrre tervezett, az új főtemplom helyett épült fel, hála özv. Tukats Teréznek – elhunyt ura iránti szeretetteljes tisztelete jeléül. A neogótikus stílusú, 7,5×23,5 méteres Szent Pál templomot a nagy tapasztalattal rendelkező id. Bata Sándor kőművesmester építette fel 1912-ben. Az itt taglalt városi templomépítések mellett a tanyasi és falusi templomépítésekről is beszámolhatunk. Az oromhegyesi Szent Mihály Főangyal templom 1908 és 1912 között, a tóthfalusi Szent József munkás templom a falualapító ifj. Tóth József jóvoltából 1902 és 1909 között épült.⁹¹ Így ezek együttesen egy kisebbfajta kanizsai templomépítő korszakot rajzolnak ki a XX. század elején, amelyet leginkább az építészeti historizmus jegyeivel jellemezhetünk.

A város városiasságát és reprezentációs igényeit kifejező köz- és szakrális épületei, valamint a korkövetelménnyé vált, polgári igényeket kielégítő

⁹¹ Klamár Zoltán: *Örökségünk. Kanizsai képeskönyv*, Kanizsa, 1995. 109. oldala, továbbá a Kalocsai Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923, szerkesztette Lakatos Andor, Kalocsa, 2002. 129., 237. és a 239. oldalak, valamint a TLZ F:004.37. 1908.8.19/421-es, a TLZ F:435 Kanizsai Újság VI. évfolyam 1913.6.1/22-es száma szerint.

lakóházak mellett az országos fejleményekkel párhuzamosan, 1907 körül jelent meg a szociális lakásépítés szándékának hulláma Magyarakanizsán. Sajnos csak hulláma, hiszen az elkövetkező 5-6 évben a különböző módon tervezgetett olcsó munkáslakások építéséből a közeli Martonoshoz képest Kanizsán nem lett semmi.⁹² Eredménye lett viszont az 1889-ben megalakult önkéntes tűzoltóegylet mintegy 20 éves fáradozásának, hogy végre saját telken a város szorgalmas tűzoltóinak legalább szertár épüljön 1909-10-ben.⁹³

A város fejlesztésének és fejlettségének fokát volt hivatva kifejezni az 1911-ig kikövezett kanizsai belváros, azaz a Szent János utca, a Templomtér, a Hunyadi és Úri utcák, amelyek mintegy 5.046 négyzetméter utcai kövezetet jelentettek, többet, mint az összes addig elvégzett kövezés együttesen. A város köztisztaságát korszerű locsoló-, illetve pöcögödőtisztító kocsik beszerzésével látták el 5.200 korona összegen az 1912-es évi költségvetésben. A köztisztasághoz talán az 1912-ben eltervezett városi aszfaltozások is hozzájárultak.⁹⁴

Az új, mondhatni „léptékváltásos” építkezések mellett Magyarakanizsa felkapaszkodásának mind nyilvánvalóbb jeleit a megjelenő helybeli részvénytársaságok is tükrözték. Így az 1900-as évek elejétől kezdődően a különféle kanizsai ipartelepek is e szervezési formával igyekeztek lépést tartani a modern gyáripár diktálta tempóval. Példaként vegyük csak számba az 1907-ben megalakított Első Göztégla és Cserépgyár Rt.-t vagy az 1909-ben szintén magasabb szervezeti formát nyerő, másik komolyabb kanizsai vállalkozást, az Első Gőzfűrés és Gőzmalom Rt. Tisza-parti gyártelepét. Ez utóbbi 1910-ben az első volt a virilista listán, míg a cserépgyár a szintén előkelő kilencedik helyen szerepelt.⁹⁵

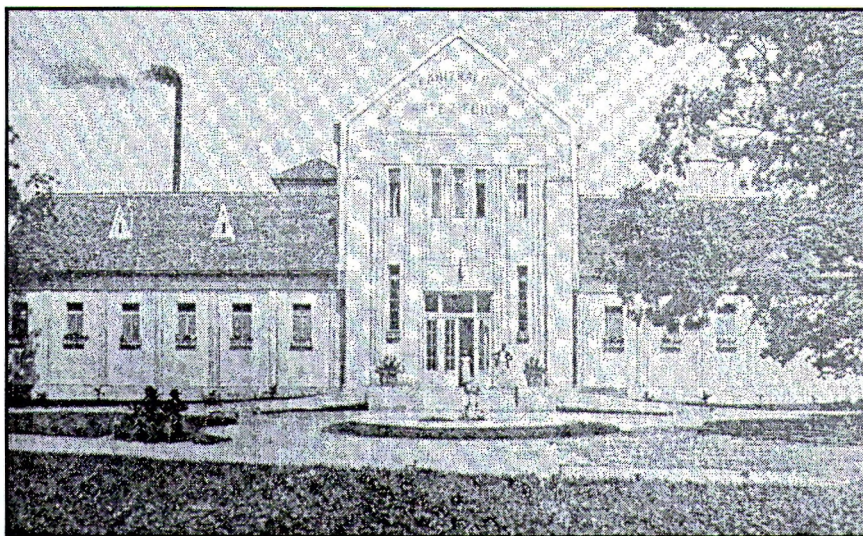
⁹² TLZ F:004.37. 1908.1.31/62-es, az F:004.38. 1909.6.30/273-as, a TLZ F:435 Kanizsai Újság IV. évfolyam 1911.3.19/23-as és a Kanizsai Újság VI. évfolyam 1913/5-ös számai szerint.

⁹³ Urbán János: *Lángérdem*, Kanizsa, 1989.,- illetve a TLZ F:004.39. 1909.10.20/488-as, az F:004.42. 1911.4.12/103-as és az F:004.43. 1911.10.4/354-es számai szerint.

⁹⁴ TLZ F:004.42. 1911.3.22/73-as, az 1911.4.29/128-as és az 1911.6.9/220-as számok szerint.

⁹⁵ TLZ F:002.10. Kiss István: A Magyarakanizsai Első Göztégla- és Cserépgyár története, kézirat, Zentai Levéltár 1992, illetve Pavle Šosberger: *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad, *Zsidók a Vajdaságban*, Újvidék) 1998. 201. oldala szerint.

Ha már megemlégtettük a részvénytársasági formát, hadd számoljunk be egy olyan rt.-ről, amely a város életében különösen fontos szerepet vállalt. A kanizsai Járáson 1908-ban felfedezett gyógyhatású víz és az 1911-re kialakult 10 holdas tava, valamint a régi városháza anyagából emelt villaszerű kiosk, a nyolcszobás szálláshely és a befásított környezet a várostól 5 km távolságra eső gyógyhelyet omnibusszal összekötő messze földön híres járat ugyanis Magyarkanizsa előtt egy álopszerű lehetőséget csillantott fel. E különös, istenadta természeti kegy az időközben megalakult Csodakút Ártézi Fürdő Rt. és vállalkozó szellemű agilis elnöke, Grünfeld Hermann előtt nem maradt kihasználatlanul. Ügyködésük eredményeként 1913-ban a Járásról 5.750 méteres távolságról bevezetett gyógyvíz már a kies Népkerben (amelyet 30 évre kibéreltek) felépített 20 kádás modern fürdőben csobogott, és méltán kecsegtette a rendezett tanácsú Magyarkanizsát a „fürdő-város” hön óhajtott titulussal. Az 1913-ban épült modern fürdő 41,20×10 méteres középrizalitos ház posztsecessziós és premodern stílusjegyekkel épült.

**A népkerti "Csodakút és ártézi fürdő" modern épülete
(Király-Reiss, 1913)**

Tágas bejárati halljának kiképzéséről a reisses esztétika olvasható le.⁹⁶ A korabeli helybeli lapok a következőt írták róla: „*A hatalmas előcsarnok falai öt mezőre vannak felosztva. A bejárattal szemben a csillogó nagy velencei tükör veri vissza a mennyezetre akasztott villamos csillár pompás fényét. A másik négy falmezőben a pécsi Zsolnay gyár szállít négy, majolikára égetett festményt. Kényelmes ülőhelyek állnak majd itt a várakozók rendelkezésére...*”⁹⁷

A fürdőépülettől északra még abban az évben Porgányi Gyula városi mérnök elképzése szerint felépült egy szabad nyitott fürdő, valamint két szállásház. Ezek mellett a népkerti sétány másik oldalán, szemben az új fürdővel terveztek egy modern fürdőszállót is, de a tehetősebb vendégek részére a park területén tervbe volt véve még 15 darab, egyenként 100-100 négyzetméteres telkű villa építése is, amelyek elkészültét – hasonlóan Kálmán Ede pécsi szobrász alakulató kanizsai művésztelepével, az angol érdekeltségű bőrgyáralapítással vagy a városi villanyteleppel és más szépreményű városi elképzésekkel együtt – a kitörő első világháború örökre meghiúsította.⁹⁸

⁹⁶ TLZ F:004.101-es fundusbeli terv és az F:004.48. 1912.12.31/428-as száma szerint. Megjegyzés: A kanizsai Csodafürdő ötletrajzait Pfeiffer István mérnök vázlatainak figyelembe vételével a helybeli Király István ipariskolai tanító készítette 1912 decemberében. A kivitelezésre alkalmas tervet viszont már Reiss Zoltán építész jegyezte.

⁹⁷ TLZ F:435 Kanizsai Újság VI. évfolyam 1913.8.17/33-as száma szerint.

⁹⁸ Valkay Zoltán: Gyógy- és sziklásfürdők Kanizsán és környékén, *Új Kanizsai Újság* XVI. évfolyam (468) 41. szám, 2009.10.15, 13. oldala, valamint a TLZ F:435 Kanizsai Újság IV. évfolyam 1911.7.30/56-os, illetve a TLZ F:004.38. 1909.6.30/267-es száma szerint.

6. A két világháború közötti építészet (1919–1940)

Az impériumváltás utáni két világháború közötti korszakot az 1920-as évek második felében beálló világviszonylatú gazdasági válság és az új délszláv állam politikai átrendeződése osztja jól elkülöníthető részekre. Az első periódusban az SZHSZ királyság kereteibe való lassú és esetlen integrálódás, amelyben a gazdasági és kulturális átstrukturálódás, valamint az építészeti inercia, majd az 1930-as évek közepe után – a diktatórikus államrend bevezetése és új törvénykezései nyomán – egy akadozó enyhülés és bizonytalan modern felé elhajlás tapintható ki.

6.1. Az átstrukturálódás és az építészeti inercia korszaka (1919–1932)

Az átstrukturálódást a fellépő és kismizmiző agrárreform, az abbamaradt építészeti léptékváltás, az addig jól menő és prosperáló, új orientációt, valamint nyersanyagbázist kereső iparvállalatok átalakulása, pontosabban azok államosítás utáni eszmélése jellemzi. Jórészt a meglévő gyártelepek működnek tovább, új vállalatot, kivéve a villanytelepet és egy-két kisebb magánkezdeményezést nem is regisztrálhatunk. A villanytelep viszont megkésettsége ellenére a két háború közötti Kanizsa felzárkózását képezi, miután 1927-ben végre lokációra talált és megalakult.

A város bevételeinek és ebből kifolyólag tehetőségének elvesztése egybeesett a már 1919-ben megkezdett agrárreformmal, miszerint a város földjeiből miniszteri biztosok által felmérve 413 hold új törésű és 319 hold régi törésű földet agrárreformos célokra felhasználtak. 1920-ban a városnak mint birtokosnak 14.940 hold földje volt (5.981 hold szántó, 6.317 hold rét és legelő, 546 hold árterület és erdő, 214 hold szőlő és kert, 1.882 hold úthálózat), amelyek közül a szántók képezték mindenkori gazdaságának alapját. Azokból az agrárgazdaság alatt előbb 2.331, majd újabb 2.000 holdat elvettek, így a '20-as és '30-as években Kanizsa folyamatos költségvetési hiányokkal küszködött, mi több, adóssága egyre nagyobbra nőtt.⁹⁹

A várost ellehetetlenítő agrárreform eredményeként a községhez közeli területeken szláv telepesfalvak létesültek, név szerint Velebit, itt 1923–1928 között vagy 150 vertfalú ház épült egyenként 350 négyzetméteres kimért

⁹⁹ Klamár Balázs: Impériumváltások Magyarokanizsán 1918–1944, *Bácsország* 2005/2 4-17. oldala szerint.

placcokon) és Vojvoda Zimonjić. Ezek a *kolonisták* az új gazdálkodási módszerekhez nem szokván szenvedéseik és próbálkozásaik mellett a város támogatását élvezhették. A kolonizáció egyik városbéli példája a vasútállomás melletti *dobrovoljac* (önkéntes) telep kialakítása 1926-ból. Ezt az Agrárközösség kérelmére – amelynek elnöke Luka Knežević városi mérnök volt – a vasútállomásra vezető út mellett szinte ingyenes házhelyekként mérték ki a volt szegényház (ez idő tájt gyermekotthon) és az akkor még odatervezett elektromos központ, illetőleg a vasútállomás közötti területen, ahol 150-150 négyzetméteres házhelyeket osztottak szét 1.000 dináros áron ötéves törlesztés mellett. A házakat egyébként három esztendő alatt volt kötelező felépíteni.¹⁰⁰

A pazarlás és tékozlás eredményeként 1927-ben a városvezetés, amely adósságot, rendtelenséget és visszaéléseket hagyott maga után, lemondott. A városi pótadó vagy 1.000%-os, a Vajdaságban a legnagyobbak közötti, amelynek összegét az önkéntesek (dobrovoljacok) földadója is terhelte, mivel azt is a város fizette.¹⁰¹ Magától értetődő, hogy az 1920-as években a város komolyabb építkezésekbe nemigen kezdhetett. Ha mégis valamely beruházást egy kis jóakarattal meg szeretnénk említeni, akkor talán csak a csendőrlaktanya javítását és új lóistállóját (1922), az oromhegyesi és velebiti új iskolákat (1924 és 1925/26), az összes többi iskola tatarozását (1925), a Postapalotát (1925-26), illetőleg három darab új pontonhajót (1926) hozhatnánk fel, ami a községi beruházásokat illeti. Ezek mellett magánkezdeményezésként épült meg a népkerti Reisinger-villa (1921), a Tiszafürdő (1925), valamint a szintén népkerti Longa cukrászda (1930).¹⁰² Mintegy közéjük ékelődik az 1927-ben állított villanytelep, amely végül is a Tisza-parti Tisza-malom (a volt Első Gőzfűrész és Hengermalom) berkeiben

¹⁰⁰ Miloš Radaković: *Monografija sela Velebit u Vojvodini*, Beograd (*A vajdasági Velebit falu monográfiája*, Belgrád), 1988. 17. oldala, a TLZ F:435 Hivatalos Lap VII. évfolyam 1925.5.3/18-as száma és Klamár Balázs: *Impériumváltások Magyarokánizsán 1918–1944, Bácsország 2005/2* 4-17. oldala szerint.

¹⁰¹ TLZ F:435 Hivatalos Lap VIII. évfolyam 1926.10.10/4-es és a Hirdetőlap I. évfolyam 1926.10.10/3-as számaiból.

¹⁰² TLZ F:435 Hivatalos Lap IV. évfolyam 1922.8.20/34-es, a Hivatalos Lap VI. évfolyam 1924.6.8/23-as, a Hivatalos Lap VII. évfolyam 1925.2.15/7-es, az 1925.5.10/19-es, az 1925.6.14/24-es, valamint a Hivatalos Lap VIII. évfolyam 1926.1.14/7-es és az 1926.9.12/38-as számai szerint.

nyert elhelyezést. A városi villanyvilágítás, azaz Kanizsa villamosítása képezi talán az 1920-as évek legfontosabb városszintű fejlesztését.¹⁰³

Az építkezésekre jórészt a szükség nyomta rá bélyegét, a stílépítéseknel az inerciás építészet: a múlt építészetének hagyományaira alapozó, posztbarokkos manírú, akadémista jegyek olvashatók ki, mint a Reisinger-villa, a Postapalota és a Longa cukrászda jórészt manzárdtetős architektúrájú épületeinél. A tárgyalt időszak polgárházainak építészetenél, mint például az 1929-ben épített ligetsori Beszédes Sándor-féle villaszerű, zárt sarokerkélyes családi háznál is az egyszerűsödés a leggyakoribb, mi több, korkövetelmény, amelyet az általános gazdasági helyzet is alátámaszt. A '20-as évek lehetetlenségeit legszemléletesebben talán a fel nem épült velebiti szerb templom esete tükrözi. Az építészeti inercia legsikeresebb kanizsai alkotásairól a következők mondhatók el:

Az 1910-es években a Népkertben a fürdőépítéssel párhuzamosan nagy változásokat készítettek elő. A szállodaépítés mellett 15 darab villateltet is kimért Porgányi Gyula városi mérnök. A tehetősebb fürdővendégek kényelmét szolgálni hivatott épületek a közbejövő világégés miatt azonban nem épültek meg, azaz csak egyetlen: Reisinger Lipót festő 1921-ben építette fel a sajátos színfoltnak beillő, varázslatosan változatos tetőfelépítménnyel tagolt, összehatásában barokkos épületet, amelyből azért némi „erdélyies” íz is kiérződik. A kisebb építészeti gyöngyszemnek beillő épületet valószínűleg a „templombővítő” Foerk Ernő tervezhette, akinek a '10-es évekből ismert egy öt tervlapból álló magyarkanizsai „kastélyterve”. A költséges építkezés azonban csődbe juttatta az építetetőt, ezért kénytelen volt a csodapalotát eladni. A vadonatúj épület árverésen került Kemény Géza és Agbaba Mihajlo fiatal szabadkai mérnökök tulajdonába 1924-ben.¹⁰⁴

¹⁰³ Papp György: *Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára I.*, Újvidék, 1982. 100. oldala és a TLZ F:435 Tiszavidéki Újság II. évfolyam 1929.8.4/31-es száma szerint.

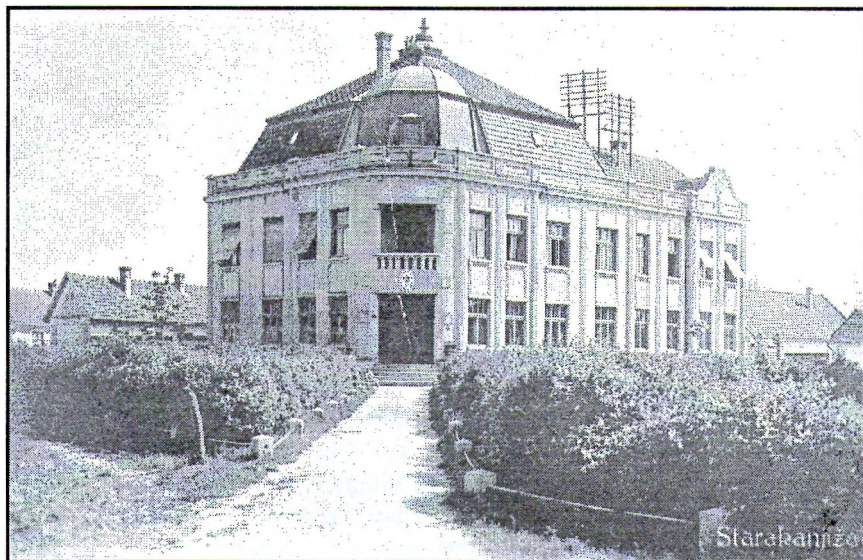
¹⁰⁴ Valkay Zoltán: Kanizsa egyetlen villájáról: a Reisinger-villa egyedi esete, *Új Kanizsai Újság* XVIII. évfolyam (559) 28. szám 2011.7.14. 19. oldala szerint.

A népkerti Reisinger-villa (Foerk?, 1921)

Postaállomás Kanizsán már 1853-ban létezett, de mint intézmény komoly épületet csak az 1920-as években kapott. A 35 hold és 1.193 négyszögöles Postaföld eladásából egy modern Postapalota építését határozták el a Fölszabadulás téren (volt Széna téren). A hat hivatali helyiséget és két szolgálati lakást magába foglaló épület terveit 1926-ban Kemény Géza városi mérnök készítette.¹⁰⁵ Építésvállalkozói Oláh István és Medgyesi István kőművesek voltak. A Postapalota neobarokkos manírú, főtömegében sátortetős manzárdal fedett, emeletes épület. Architektúráját a lábazattól az attikáig futó kanelúrázott pülaszterek határozzák meg. Főbejárata különös módon a város felőli sarokra került. Fölötte *loggia* és bádogkupola magasodik. Az épület főtömegéből kinövő szárny végén pártázatos „rizalitszerűség” található, mintegy emlékeztetve Reiss kanizsai épületeire. A nehézkes, súlyosnak ható masszív épület egyszerűsége mellett mégis a klasszikus építészeti nyelv egyfajta „elnagyolt” képét mutatja, hiszen aszimmetrikus minden homlokzata, tervezője mintha kereste volna az építészeti nyelvet, az újat és régít is egyszerre, ebből kifolyólag az akadémikus vonalak modern elrendeződést takarnak.

¹⁰⁵ TLZ F:004.2. 1853.11.3/83-as és az F:786 Dobos János fundusa 1924/290-es, 356-os és az 1926/387-es számai szerint.

Postpalota (Kemény, 1926)

6.2. Az enyhülés időszaka (1933–1940)

A gazdasági válság, a búza árának szédületes csökkenése, a királyi diktatúra, az új ipartörvény indította útjára az 1930-as éveket Kanizsán. A város elvesztve önkormányzatát a Dunai bánországba sorolódott. Az agrárreform kései hullámaként 1930-ban újabb földek kerültek a dobrovoljacok kezébe.¹⁰⁶

Az elszegényedett, pótdókat nyögő város további építkezésekre képtelen volt. Az, ami az építészetben Kanizsán ezekben az években történt, vagy próbálkozás, vagy egyedi eredmény. Így a népkerti álmot továbbfolytatásaként próbálkozott a Csodakút Ártézi Fürdő bővítésekkel (1930) és a korban divatszerűen megjelenő poliklinika-állítási kísérlettel (1931) – szinte esélytelenül.¹⁰⁷ Ez persze nem mondható el az 1936-ban

¹⁰⁶ Klamár Balázs: Impériumváltások Magyarakanizsán 1918–1944, *Bácsország* 2005/2 4-17. oldala szerint.

¹⁰⁷ Fejős Sándor: *A Csodakút – A kanizsai gyógyfürdő története*, Szeged, 2008. 43. oldala szerint.

létrehozott „Sloga”-féle népkerti futballpályáról és sportközpontról persze jócskán egyszerűsített formában. Mindezek a sport, egészség és testkultúrát hirdető 1930-as évekre voltak jellemzők.¹⁰⁸

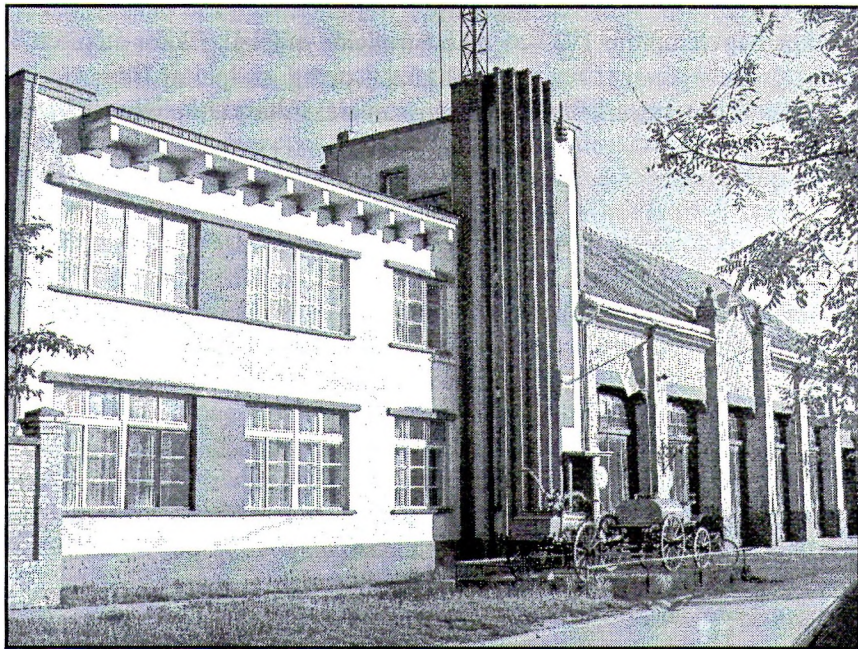
Új volt viszont a város főterén, a városháza előtt a hatalmi státusz statuálására felállított „Hős, felszabadító Péter király” egész alakos, talapzatos szobra (1933), valamint az inerciás építészetén túlnövő, modern hangvétellű, téglarchitektúrás Tűzoltóotthon épülete (1938-1940), amellyel a kanizsai tűzoltók közel 60 éves vágya valósult meg. Ezen építmény modern vonalainak egyedisége vajdasági viszonylatban is figyelemre méltó. Mellette a modern építészet helyi megjelenésének számítottak a „sátortetős-modern”-hez köthető épületek, így például a velebiti orvosi lakás és rendelő emeletes épülete is (1939-1940).¹⁰⁹

A kanizsai tűzoltólaktanya, amely az 1909-ben épített szertár, valamint a 41 méter hosszú és 8 méter széles, 12 lóra való, előfogatos istálló melletti kis ház volt, nem elégtette ki a torinói világbajnok kanizsai tűzoltókat, de mit tehettek: jelentősebb változásra vagy harminc évet várniuk kellett. Végre 1938 és 1940 között Kemény Géza mérnök tervei szerint Medgyesi István kőműves kivitelezésében 141.104,21 dináron felépült a vajdasági modern építészet egyik gyöngyszeme, a kanizsai tűzoltóotthon, amely némiképp a holland W. M. Dudok hiversumi épületeit idézi. A pompás épülettömegeből különösen a téglából rakott torony tűnik merésznek.¹¹⁰

¹⁰⁸ TLZ F:435 Egyetértés I. évfolyam 1936.11.1/8-as száma szerint.

¹⁰⁹ TLZ F:435 Tiszavidéki Újság VI. évfolyam 1931.3.29/13-as és a Tiszavidék VIII. évfolyam 1933.11.19/8-as számai, illetőleg Miloš Radaković: *Monografija sela Velebit u Vojvodini*, Beograd (*A vajdasági Velebit falu monográfiája*, Belgrád), 1988. 23. oldala szerint.

¹¹⁰ Urbán János: *Lángérdem*, Kanizsa, 1989. 92-95. oldalak szerint.

A modern vonalú Tűzoltóaktanya épülete (Kemény, 1938-40)

Bár az 1932-es új Ipartörvény semmilyen lényeges lendületet nem hozott, az eddig otthontalan kanizsai iparosok mégis ebben az évben jutottak fedélhez. Deutsch Károly tükörgyáros vezetésével 1932-ben megvették a színházteremmel felszerelt volt Herédy-vendéglőt, ahol az Ipartestület, az Iparos Olvasó- és Dalkör is elhelyezést nyerhetett.¹¹¹ És ha már az otthonokról beszélünk, a főtéri királyszobor mellett meg kell említenünk még egy hatalomdemonstrációt. 1934-től a volt gyermekmenhely/gyermekotthon (szegényház) katonai kaszárnyaként működött – egy század katonát helyeztek el benne.¹¹²

¹¹¹ TLZ F:435 Hivatalos Lap VII. évfolyam 1925.12.13/51-es, a Tiszavidéki Újság 1930.2.9/6-os és a Tiszavidék VII. évfolyam 1932.7.3/27-es, valamint az 1932.7.24/30-as számai szerint.

¹¹² TLZ F:435 Tiszavidék IX. évfolyam 1934.7.8/28-as száma szerint.

Az enyhüléssel időszak szegényes történéseihez sorolhatók még a katolikus nagytemplom 1933-as rekonstrukciós munkái. Ekkor átépítették a főoltárt és az orgonát, 1934 és 1940 között pedig az apatini Udvardy festő az épületet átfestette, amellyel impozánssá varázsolta a templomot.¹¹³

¹¹³ TLZ F:435 Tiszavidék VIII. évfolyam 1933.11.19/8-as száma szerint.

7. A háborús évek építésze (1941–1944)

1941 áprilisától újra katonai parancsnokság alatt volt Kanizsa. A volt dobrovoljac-házak bérei, valamint a visszakerült agrárreformos földek bevételei jelentős összeget hoztak a kiürült városkasszába. A helybeli szegénységen segítő, 400 szűkölködő kapott kataszteri hold szántót jelképes 10 pengőért. Ugyanakkor rendbe tették a városi középületeket, köztük a község iskoláit is. A városvezetés 1941 nyarától került újra dr. Lehel Pál polgármester kezébe. Fő feladatnak az adorjáni és oromhegyesi, valamint a tanyavilágba tervezett útkövezések, a városban kórház és vágóhíd építése, a Kőrös-ér szabályozása, a helyi gyógyfürdő propagálása és a közterületek parkosítása mutatkoztak.¹¹⁴

Ez utóbbinak megfelelően 1941-ben, miután a főtérről eltűnt Péter király szobra, és a pravoszláv kereszt is átkerült a szerb templom kertjébe, szabad út nyílt a főtér átrendezésére és parkosítására. A munkát Francz Gyula városi kertész irányította, s gyönyörű parkot varázsolt az átrenovált és átfestett városháza elé. A városháza mellett az összes többi városi épületet is felújították és az utakat kijavították.¹¹⁵

1942 folyamán az árvízkárosultak és a nagycsaládosok részére a város belterületén 41 egyenként 350 négyszögöles ONCSA-házhelyet, illetőleg az árvízkárosultak részére 584 egyenként 300 négyszögöles ház hely kiutalását vették tervbe. Ez Kanizsa déli irányú területi fejlődésére is jelentős kihatással volt. 1944 júliusáig vagy 300 tőpusterv szerint épült ház készült el. A Budzsákban és az V. kerületben kimért ház helyek mellett ugyanakkor közcélokra összesen 9.000 négyszögölon óvoda, leventeotthon és tanítói lakás építését fontolgatták.¹¹⁶

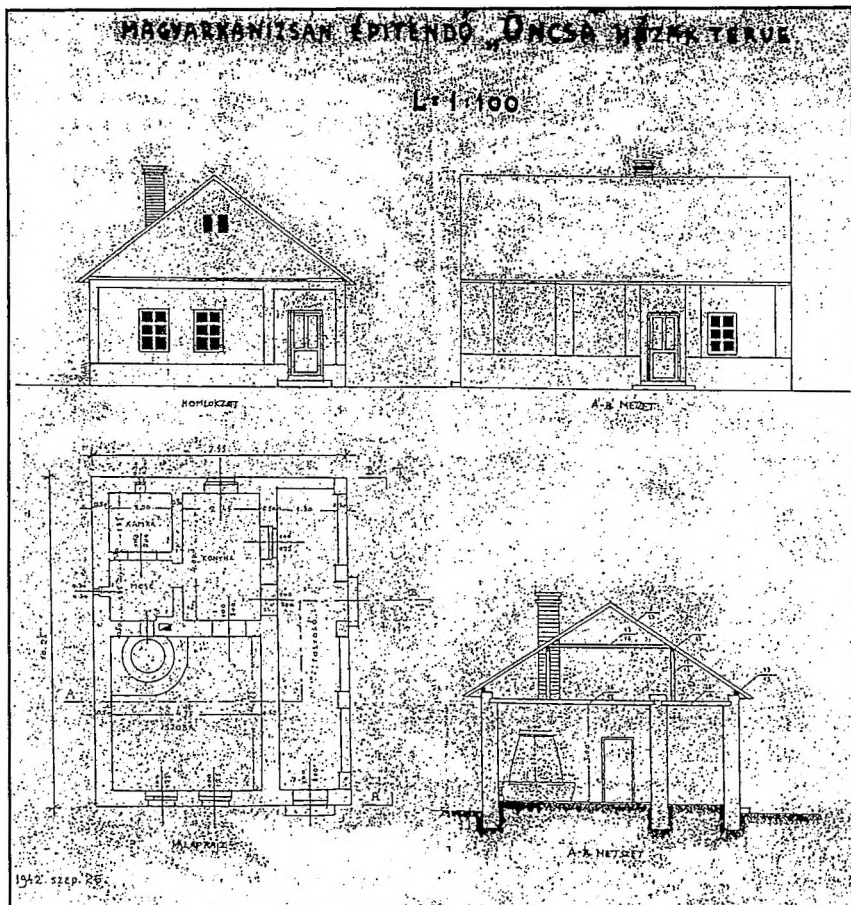
Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap bácskai, pontosabban a Bács-Bodrogh vármegyei mintaterveit Zárug Lukács építészmérnök dolgozta ki 1942 márciusában. Átgondolt elképzelése Kanizsán viszont csak mintául szolgált, mivel a helybeli műszaki osztály Múhi Sándor városi mérnök vezetésével ezek alapján sajátos, modellértékű tervet dolgozott ki. Ezek

¹¹⁴ Klamár Balázs: Impériumváltások Magyararkanizsán 1918–1944, *Bácsország* 2005/2 4-17. oldala szerint.

¹¹⁵ TLZ F:435 Magyararkanizsai Tiszavidék XVI. évfolyam 1941.7.6/27-es száma szerint.

¹¹⁶ Klamár Balázs: Impériumváltások Magyararkanizsán 1918–1944, *Bácsország* 2005/2 4-17. oldala szerint.

szerint a kanizsai ONCSA-ház mérete 7,95x10,25 méter, belmagassága 3,0 méter, összterülete pedig (a tornácot is számítva) 57,33 négyzetméter. A lényegében véve kétosztású épület állt egy kemencés szobából, konyha-ebédlőből és az abból nyíló mosdóból és kamrából. A ház előtt falazott oszlopú téglatornác húzódott alacsony mellvéddel. Az utcára két ablakkal, kiskapuval és tűzfalal nézett – tehát úgynevezett véges ház volt. Homlokzata egyszerűséget sugallt sekély faltükrökkel élénkítve.

A kanizsai ONCSA-házak típusterve (Muhi, 1942-43)

A kanizsai ONCSA-házak jórészt a város délkeleti részén, Budzsák közelében, valamint a katolikus temető és a Néphősök utca közötti részen, továbbá az V. kerületben (ahol a munkásházakat is tervezték 30 évvel korábban) épültek fel. A kiosztási tervrajz szerint összesen 190 házhelyet biztosítottak. A városban épített házak mellett a közeli Ilona-kertvárosban (Vojvoda Zimonić telepese faluban) is készültek ilyen típusú házak.¹¹⁷ A házépítési akció azonban a háború elmérgesedésével kiterjedélyesedni sajnos nem tudott.¹¹⁸

Ugyanez vonatkozott az eltervezett, az előbbieken emlegetett középítkezésekre is, amely elképzelésekből vajmi kevés valósult meg – a leventetthont például végül is a Széchenyi utcai iskolába helyezték el, ahol viszont kiegészítéséül műhelyt és vizesgócot készített Nacsa József kőművesmester.¹¹⁹ Ha úgy vesszük, némiképpen a középületek helyett épült meg az új tiszai komp, valamint gazdagodott egy újabb köztéri emlékművel a kanizsai főtérről. Az új emlékművet az első világháborúban elesett kanizsai hősök emlékére állították a központi (piaci) iskola elé 1942 szeptemberében. Az Országzászló emlékmű egy 1,50×1,50×1,00 méteres talapzaton lévő, 50×50 centiméteres letompított élű kőoszlop homlokzatában címerrel; magát az országzászlót két karika fogta össze a talapzaton gránitból készült virágtartóval. Az emlékművet Muhi Sándor városi mérnök tervezte és Óváry János, a széles körben ismert szabadkai származású, zentai kőfaragó készítette el.¹²⁰

Az 1943-as év a már két esztendővel korábban eltervezett kanizsai tanyasi, illetőleg a fogadjisteni (velebiti), adorjáni, oromhegyesi és tóthfalusi, összesen mintegy 12 iskola javításáról szólt. A kőművesmunkát Oláh István kőművesmester, az ács munkát Nagy Árpád nyerte el.¹²¹ Még abban az évben, miközben lőtér épült a Leventetéren egy 29.000 pengős miniszteri segélyből, 25.000-et a vásártér rendbe hozására, további 4.000-et

¹¹⁷ TLZ F:004.101-es fundusban található títusterv valamint Valkay Zoltán: Sikeres kanizsai títustervek – ONCSA-házak építése 1942-ben, *Új Kanizsai Újság* XVII. évfolyam (504) 25. száma, 2010.6.24. 12. oldala szerint.

¹¹⁸ Balassa M. Iván: A FAKSZ-házaktól a Szocialista faluig. *Ház és Ember* 15. Szentendre, 2002. 163-173. oldala szerint.

¹¹⁹ TLZ F:004. 101-es fundus szerint.

¹²⁰ *Historia Domus* 1942. Oromhegyes 4. oldala és uo. 1944. 8. oldala szerint. Megjegyzés: Az emlékművet 1944. november 2-án rombolták le.

¹²¹ TLZ F:004.101 fundus leírásai szerint.

pedig a középületek javítására és légoltalmi felszerelésekre szántak. Ebben az esztendőben, amikor már az építkezéseket tiltó törvény is kilátásban volt, a Csodakút Ártézi Fürdő 30 éves koncessziója lejárt, így az a város kebelébe került, ezért komoly ellenőrzéseket, majd 38.146,42 pengőn javításokat, később pedig némi bővítést végeztek rajta. A következő évben mindössze légoltalmi óvóhelyek építéséről tudunk, amely érthető is, hiszen a háború kegyetlen szele újfent fenyegetni kezdte a jobb sorsra érdemes Tisza-parti várost.¹²²

¹²² TLZ F:001.4.101-es fundus leírásai, illetőleg az F:435 Magyarkanizsai Tiszavidék XIX. évfolyam 1943.3.26/?, 1943.3.12/? és a Magyarkanizsai Hírek II. évfolyam 1944.3.17/11-es számai szerint.

ISBN 978 963 89 0186 6

9 789638 901866